СОВЕТ ИТТИФОҚИ КОММУНИСТИК ПАРТИЯСИНИНГ XXVIII СЪЕЗДИ

Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!

Қишлоқ ҲАҚИҚАТИ

1990 йил 8 июль
ЯКШАНБА
№155 (4.948).

Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг газетаси

1974 йил 1 январдан буён нашр этилади ◆ Душанбадан ташқари ҳар куни чиқади ◆ Баҳоси 3 тийин.

Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг XXVIII съезди тўғрисида

АХБОРОТ

1990 йил 6 июль куни кечки мажлисда Молдавия Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби П. К. Лучинский раислик қилди.

Мунозараларда КПССдаги Демократик ҳаракат дастуридан Москва олий партия мактабининг ректори В. Н. Шостаковский, Россия коммунистлари Ташаббус съездидан Шверник номидаги касаба уюшмаси ҳаракат Олий мактабининг кафедра мудири А. А. Сергеев қатнашдилар.

Сўнгра съезд Секретариати раҳбари А. Н. Ильин КПСС XXVIII съездига юборилган хатлар ва мурожаатномаларнинг руҳи ҳақида ахборот берди.

Матбуот билан алоқа гуруҳининг раҳбари Л. П. Кравченко съезд ишини оммавий ахборот воситалари унчалик кенг ёритмаётганликлари; бир қанча ҳолларда эса тарафкашлик билан ёритаётганликлари тўғрисида тушган танқидий мулоҳазалар хусусида изоҳ берди ва аниқ таклифлар киритди.

Шундан кейин мунозара давом эттирилди. Съездда ВЦСПС раиси Г. И. Янаев, «Иностранная литература» журналининг бош муҳаррири ёзувчи Ч. Айтматов (Қирғизистон ССР), Эстония Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби Э.-А. А. Силлари, РСФСР Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби И. К. Полозков, «Братскгорстрой» лойиҳа-қурилиш бирлашмаси энергия-механизация бошқармасининг электр монтёри Г. А. Першин (Иркутск вилояти), Семипалатинск шаҳридан цемент заводининг бригадири В. С. Белоусов, Калинин «Химволокно» ишлаб чиқариш бирлашмасининг назоратчиси Л. П. Родионова (Калинин вилояти) сўзга чиқдилар.

* * *

Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг XXVIII съезди 1990 йил 7 июль куни Москвада, Кремлнинг Съездлар саройида ўз ишини давом эттирди.

Эрталабки мажлисни Туркманистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби, Туркманистон ССР Олий Советининг Раиси С. А. Ниёзов бошқарди.

Съезд қатнашчилари ҳузурида Гомель вилоятининг Хойники районидаги 2-ўрта мактаб директори В. Л. Юрченкова нутқ сўзлади.

Шундан кейин съездда ишлаган секцияларнинг вакиллари ахборот бердилар.

«Партияни янгилаш» секциясидан — Ломоносов номидаги Москва давлат дорилфунуни парткомининг котиби И. И. Мельников;

«Мафкуравий иш» секциясидан — КПСС Марказий Комитетининг котиби, «Правда» газетасининг бош муҳаррири И. Т. Фролов;

«Ижтимоий-иқтисодий сиёсат» секциясидан — Украина Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби С. И. Гуренко;

«КПССнинг аграр сиёсати» секциясидан — Тула областидаги Ленин номли наслчилик заводи-колхози раиси, СССР деҳқонлар уюшмасининг раиси В. А. Стародубцев;

«Партия, Советлар, ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ва ҳаракатлар» секциясидан — КПСС Марказий Комитетининг ижтимоий-сиёсий ташкилотлар билан ишлаш бўлими мудири В. А. Купцов;

«КПССнинг миллий сиёсати» секциясидан — КПСС Марказий Комитетининг котиби А. Н. Гиренко;

«КПССнинг халқаро фаолияти» секциясидан — КПСС Марказий Комитети халқаро бўлимининг мудири В. М. Фалин маъруза қилдилар.

Маърузалар тугаганидан кейин съезд музокараларни тўхтатиш тўғрисида қарор қабул қилди.

Сўнгра КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюросининг аъзолари: СССР Министрлар Кенгашининг Раиси Н. И. Рижков, КПСС Марказий Комитетининг котиблари В. А. Медведев ва А. Н. Яковлев съезд қатнашчиларининг саволларига жавоб қайтардилар.

АЛОҲИДА КИТОБЧА ҚИЛИБ ЧИҚАРИЛДИ

М. С. Горбачевнинг 2 июль куни съездда қилган «КПСС Марказий Комитетининг КПСС XXVIII съездига Сиёсий ҳисоботи ва партиянинг вазифалари» маърузаси алоҳида китобча қилиб чиқарилди.

Китобчани Сиёсий адабиёт нашриёти кўп нусхада чиқарди ва у «Красний пролетарий» босмахонасида босилди.

(ТАСС).

*

Суратларда: 1. Съезд мажлислари оралиғидаги танаффус пайтида. 2. Ўзбекистонлик делегатлардан бир гуруҳи. 3. Мажлислар залида.

ТАСС ва ЎзТАГ олган суратлар.

*

Дала ишлари қизғин паллада

МУСОБАҚАДОШЛАР МАСЛАҲАТИ

Пахтакор райони деҳқонлари ўтган йили областда биринчи бўлиб пахта тайёрлаш планини бажарган эдилар. Миришкорлар бу йил 17,5 минг гектар ерга пахта, 600 гектар ерга сабзавот ва бошқа полиз, резавор экинлари экиб деҳқончилик қилишаяпти. Мақсад давлатга 41 минг тонна пахта ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари сотишдир.

Бунга эришиш учун улар нималар қилишмоқда?

Қўшни «Дўстлик» районидан келган ўзаро текшириш бригадаси аъзолари бу саволга аниқ жавоб топдилар.

— Дўстнинг ютуғи — бизнинг ютуғимиз, — деб суҳбатни бошлади «Дўстлик» район партия комитетининг биринчи котиби, ўзаро текширув бригадасининг бошлиғи Н. Қаюмов. — Яхши тажриба ҳаммага керак. Дўстларимиздан ўрганадиган томонлар ҳам бор. Ғўзалар ривожи биздагига қараганда бу ерда анча илгари. Акмал Икромов номли, «Самарқанд» ва Ульянов номли совхозларда уч-тўрттадан бўлиқ кўсак санадик.

Кичанов номли совхозда бу йил 4.880 гектар майдонда деҳқончилик қилинмоқда. Шундан 3.348 гектари пахта. 33 гектарга эса сабзавот экилган. Экинларнинг умумий ҳолати яхши. Ғўзалар текис гулга кириб, шоналамоқда. Беданинг учинчи ўримига тайёргарлик кўрилмоқда.

Сувчиларга дала тепасида қўлбола чайлалар қурилган. Бу ерга иссиқ овқат етказиб берилмоқда. Ёритгич ва бошқа керакли анжомлар билан таъминланган.

Аммо камчиликларни яшириш, дўстга хиёнат билан баробар. Бригада аъзолари бепарволик оқибатида йўл қўйилган нуқсонларни ҳам аниқладилар. Айрим хўжаликларда ғалладан бўшаган ерлар шудгорланмаган, сомонлар сочилиб ётибди. «Самарқанд» совхозидаги 12 гектар ғўза чанқатиб қўйилган. 2-, 7-, 8-бригадаларда ўргимчак кана тушган пайкаллар бор. 35 гектарлик беда ўрилгану аммо йиғиштириб олинмаган. 1-, 5-, 8-бригадаларда турли баҳоналар билан бедага сув тараш кечиктирилмоқда.

Айрим хўжаликларда кўчат сонининг кўплигига эътироз билдирилмади. Чунки бу тажрибанинг ҳам ижобий томонлари бор, дейишди.

Мусобақадошлар тупроқ унумдорлигини сақлаш учун иккала районда ҳам органик ўғитлардан фойдаланиш кўнгилдагидек эмаслигини қайд этдилар.

Мусобақадош район деҳқонларининг аҳди — зарбдор меҳнат қилиш. Ҳа, чилланинг ҳар дамини ғанимат билиб меҳнат қилган, ғўзалар атрофида парвона бўлган, экиннинг суви ва озуқасидан хабар олган пахтакоргина кузда кўзлаган ҳосилини олади.

Текширув якунлари Кичанов номли совхоз дала шийпонида атрофлича муҳокама қилинди. Йиғилишда область партия комитетининг котиби Ҳ. Ашурқулов ҳамда Пахтакор район партия комитетининг биринчи котиби Б. Тожиев ўртоқлар иштирок этдилар.

П. НИШОНОВ.

Жиззах вилояти.

ҚИРМИЗИ ДОНДАН УЛКАН ХИРМОН

Бекобод районидаги «Октябрь 46 йиллиги» совхози — шоличиликка ихтисослаштирилган йирик хўжалик. Меҳнат аҳли ҳар йили давлатга кўп миқдорда қирмизи дон етказиб бермоқда. Жумладан, бултур 3.250 гектар майдоннинг ҳар гектаридан 54,6 центнердан шоли саранжомлаб олинди.

Дала ишлари ўзаро социалистик мусобақа асосида йўлга қўйилган. Меҳнат беллашувида Ҳусанбой Мирзаев бошлиқ бригада илғорлар қаторида бораяпти. Аҳил жамоа ўтган йили 3-бўлимдагина эмас, балки совхозда энг юқори натижага эришди. Бошқача айтганда 136 гектар шолипоянинг ҳосилдорлиги ўртача 41 центнер ўрнига 56,9 центнердан тушди.

— Касбимизнинг ўзига хос қийинчиликлари бор, — дейди бригада бошлиғи Ҳ. Мирзаев. — Баъзилар шоли уруғини қадагандан сўнг иш қолмайди деб ўйлашади. Тўғри, экиш-тикишни сифатли ўтказиш ҳам муҳим. Лекин ниҳол парваришини агротехника талаблари асосида ташкил этмасанг, сувини, ўғитини вақтида бермасанг, кўзланган ҳосилни олиб бўлмайди.

Дарҳақиқат, жамоа жамики ишни уюшқоқликда бажараяпти. Сувчилар Жўрақул Ойнақулов, Равшаной Ойнақулова, механизаторлар Очил Ойнақулов, Қодир Ҳошимов, ишчилардан Тоштемир Маматов, Суюн Ҳайдаров айниқса ўрнак кўрсатишмоқда.

Совхознинг бошқа бригадаларида ҳам дала ишлари тобора қизитилмоқда.

Б. ТЎРАЕВ.

БОҒЛАР БОЛГА ТЎЛДИ

Уйчи районидаги «Комсомол» колхози «ВЛКСМ 60 йиллиги» участкасининг боғ ва токзорлари Кесканёр адирликларида жойлашган. Жамоа меҳнаткашлари Озиқ-овқат дастури ижроси йўлида астойдил меҳнат қилиб, ҳар йили шаҳарликлар дастурхонига сархил мева ва узум тортиқ этмоқдалар.

Бу йил соҳибкорлар 330 гектар боғдан 160 тонна мева, 321 гектар токзордан 2.150 тонна узум етиштиришмоқчи. Шу ниятда улар эрта баҳордан бошлаб ғайрат кўрсатдилар. Агротехника тадбирлари қулай муддатларда сифатли ўтказилди. Қилинган зўр меҳнат ўз самарасини берди. Мевалар ғарқ пишди. Ҳозир уни узиш ва давлатга топшириш жадал бормоқда.

Беллашувда Дадамирза Ҳожимирзаев бошлиқ бригада боғбонлари пешқадамлик қилишаяпти. Улар бугунга қадар савдо шохобчаларига 125 тонна ўрик, шафтоли ва олхўри етказиб бердилар. Бу соҳадаги топшириқ ошириб бажарилди.

— Тасарруфимизда 35 гектар токзор ва 3 гектар боғ бор, — деди бригада саркори Дадамирза Ҳожимирзаев ютуқлар сирини ўртоқлашиб. — Жами майдон 28 нафар пудратчига бўлиб берилган. Авваллари дарахтларга шакл бериш, токларни кўмиш ва очиш, қатор ораларини юмшатиш, озиқлантириш, суғориш талаб даражасида ўтказилмасди. Оқибатда боғлар ва токзорларни бегона ўт босиб, ҳосил кушандаларга ем бўларди. Сабаби — моддий манфаатдорлик паст эди. Янги усулда ишлашга ўтилгач, соҳага муносабат тубдан ўзгарди. Қуронбой Ўринов, Аҳмаджон Абдуллаев, Толибжон Каримов бошлиқ ва бошқа оилавий звеноларда айниқса кутилганидан зиёд мева ва узум етиштирилди. Ҳар куни 12,5—13 тонна мева саранжомланаяпти. Бунда Исоқжон Асқаров, Носиржон Худойбердиев, Абдукарим Узоқов каби теримчилар алоҳида намуна кўрсатаяптилар.

Хўжаликнинг Турдиқул Авазбеков, Тўрабой Жўраев, Умархон Саидвалиев, Зокиржон Сотиболдиев бошлиқ бригадаларда ҳам мева узиш ва давлатга топшириш авжида.

З. ҲАҚБЕРДИЕВА,
А. ЮСУФБОЕВ.

АЧЧИҚ ҲАҚИҚАТ ТИҒИ ОСТИДА

5 июль куни КПСС XXVIII съезди ўз ишини давом эттирди.

Россия Федерациясида миллий масаланинг ўткирлиги ССР Иттифоқидагидан кам эмас, — КПСС Марказий Комитетининг котиби **Г. И. Усмонов** ўз нутқида эътиборни ана шу фикрга қаратди. Лекин бу масала Россияда кўп жиҳатдан бошқачароқ турибди, миллий ва миллатлараро муаммоларнинг ўзига хос хусусияти ва алоҳида тарихий мазмуни бор. Ҳамма жойда бўлгани каби миллий ўзлигини англаш жўшқин ва ғоят зиддиятли бормоқда. Россия халқларининг анъанавий яхши қўшничилик муносабатларини ҳозир бошқа миллатларга тоқат қила олмаслик хуружлари чигаллаштирмоқда. Мумкин бўлган ва ҳозироқ намоён бўлаётган танглик вазиятлари ўчоқлари муттасил ўзини эслатиб турибди. Булар Шимолий Кавказ, Волга бўйи, Шимол халқларининг экологик ва этник фожиаси, кўчириб юборилган халқларнинг, ўн минглаб қочоқларнинг фожиасидир. Мана энди эса — Тува...

Мана шу тугунларнинг ҳаммасини бирданига кесиб ташлашни талаб қилаётган қизиққон кишилар оз эмас. Менимча, деди сўнгра нотиқ, пухта ўйланган, изчил, нозик ва доимий иш лозим. Унда асосий қоида — буйруқбозлик - маъмуриятчилик тафаккури кўринишлари билан зарар етказмасликдир.

Икки миллион совет немислари муаммосини олиб кўрайлик. Аслида бу муаммо боши берк кўчага кириб қолди. Ундан чиқиш йўлларини немис жамоатчилиги вакиллари билан биргаликда изладик ва бу йўлни топгандаймиз. Унинг моҳияти қуйидагича. Волга бўйида жумҳурият тузиш тўғрисидаги масалани кун тартибидан чиқариб ташламаган ҳолда совет немисларининг территория билан боғлиқ бўлмаган уюшмасини тузиш ҳамда унга олий ҳокимият органларида вакиллик, маориф, маданият, кадрлар тайёрлаш ва шу каби йўналишда ҳукумат структураларини тузиш хусусида мухтор жумҳурият ҳуқуқини бериш таклиф қилинмоқда. Уюшма ҳузурида ижодий уюшмалар, бошқа жамоат ташкилотларини тузиш мумкин бўлади.

Нотиқнинг фикрича, ишлаб чиқилган бу йўл немислар муаммоси доирасидан ҳам ташқарига чиқадиган аҳамиятга эгадир. Бу йўл СССРдаги кўпгина халқлар учун миллий турмушни ташкил этиш намунаси бўлиб қолиши мумкин. Чунончи, совет корейслари миллий уюшма қоидасини маъқуллаб жорий этдилар. Шимол халқлари съездида уюшманинг ўзига хос варианти рўёбга чиқарилди.

Нотиқ Россия суверенитетига тўхталиб, бу ғояни амалда рўёбга чиқаришда ғоят эҳтиёткор бўлиш лозимлигини айтди. Акс ҳолда Россияга ва русларга қарши кайфиятларнинг мислсиз хуружига дуч келиш мумкин.

КПСС Марказий Комитетининг котиби бозор иқтисодиёти ғоясини ижобий баҳолаб, делегатларнинг эътиборини бозор миллий муносабатларининг бутун мажмуига таъсир этиши мумкинлигига қаратди. Бундан келиб чиқадиган хулосалардан бири шундаки, етарли даражада пухта ўйланмаган амалий ҳаракатлар миллатлараро зиддиятларни кучайтириш ва марказдан четлашиш тамойилларини авж олдириб юбориши мумкин. Яхши ривожланган ва унча ривожланмаган регионлар ўртасидаги тафовутнинг кучайиши реал хавфи мавжуд бўлиб, иқтисодий тенгсизлик сўзсиз равишда миллатлараро зиддиятларни кучайтиради. Шу сабабли нотиқнинг фикрича, баъзи бировларнинг фикр ўйларига қарамай, аввал бошданоқ «бошқариладиган бозор» тушунчасидаги биринчи сўзга урғу бериш ва шу йўл билан одамларнинг социалистик қадриятлар руҳидаги ижтимоий ҳимояланишини таъминлаш керак.

Нотиқнинг фикрича, Россия Федерацияси учун ўз моҳияти билан КПСС Ҳаракат дастуридан келиб чиқадиган ва айни вақтда уни Россиянинг ўзига хос хусусиятларига татбиқан ривожлантирадиган ва конкрет тус берадиган ўз ҳаракат режалари зарурдир. Фақат миллий масала хусусидагина программа зарур эмас, аслида у жумҳуриятда яшайдиган юздан ортиқ элатларнинг ҳар бири юксалиши дастурлари йиғиндиси бўлиши керак.

Нотиқ мухториятларнинг ҳуқуқий ва сиёсий мақоми хусусида фикр билдириб, бу масалани ҳал этишнинг бирдан-бир йўли мухтор жумҳуриятларнинг иттифоқ федерацияси субъекти — социалистик давлатлар сифатида қонун билан тан олинган мақомидан келиб чиқиб, шартномавий конституцион воситани ишлаб чиқишдан иборат эканлигини таъкидлади.

КПСС Марказий Комитетининг котиблари нутқларидан сўнг жуда кўп саволларга жавоб қайтардилар.

Сўнгра партия миллий сиёсатининг кенг доирадаги хилма-хил масалалари юзасидан очиқ ва ўткир мунозара бўлди. Сўзга чиқиш учун 50 дан ортиқ киши ёзилганлиги бу масалаларга нақадар қизиқиш билан қаралганидан далолатдир.

Муҳокама қатнашчилари диққат-эътиборни мамлакатдаги миллатлараро муаммоларга қаратдилар, партиянинг дастурий баёноти, КПСС Устави лойиҳаларига ўз муносабатларини билдирдилар.

Делегатлар турли регионлардаги миллий муносабатларнинг тарихий жиҳатларини муфассал таҳлил этиб, уларга холисона баҳо бердилар. Ҳозирги пайтдаги миллатлараро можароларнинг манбалари Сталин даврида миллий сиёсатда йўл қўйилган бузилишлардир. Секция мажлисида шу съезддаёқ И. В. Сталинни КПССдан чиқариш тўғрисида таклиф киритилганлиги бежиз эмас.

Агар партия Совет ҳокимиятининг 70 йилдан кўпроқ тарихи давомида миллий муносабатлар соҳасида ленинча қоидаларга аниқроқ амал қилганида эди, ҳозир ижтимоий турмушда кўпгина ўткир ҳодисалар умуман юз бермаган бўларди, деган фикр айтилди.

Делегатлар баъзи регионларда юз берган кескин миллий вазиятда мамлакатнинг давлат ва партия раҳбариятининг айби кам эмас, деб ҳисобламоқдалар. Раҳбариятга, айниқса сўнгги вақтда, уларнинг фикрича, қатъийлик ва принципиаллик, ишларнинг аҳволини ўз вақтида пайқаб олиш маҳорати етишмаяпти.

Ҳозирнинг ўзидаёқ миллатлараро муносабатлар аниқ белгилаб қўйилган иттифоқ шартномаси асосларини ишлаб чиқиш ва қабул қилишни тезлатиш муҳим деган фикр кўпгина нутқларда эшитилди. Биринчи навбатда инсон ҳуқуқлари, ўз территориал тузилмаларидан ташқарида яшовчи майда миллатларнинг ҳуқуқларини оғишмай ва сўзсиз таъминлашни амалга ошириш воситасини ишлаб чиқиш зарур, Нотиқлар майда миллатларнинг тақдирига Президент таъсирини кучайтириш керак, деган фикрни айтдилар.

(Давоми иккинчи бетда).

АЧЧИҚ ҲАҚИҚАТ ТИҒИ ОСТИДА

(Давоми. Боши биринчи бетда).

Мажлисда оммавий ахборот воситаларининг мамлакат миллий турмушида юз бераётган воқеаларга ҳамиша ҳам холисона муносабатда бўлмаётганлиги, мухтор жумҳуриятларнинг ҳуқуқларини реал мазмун билан тўлдириш, Сталин даврида ўз диёридан кўчириб юборилган халқларга нисбатан ижтимоий адолатни тиклаш тўғрисида анча ўткир гаплар бўлди.

КПСС Марказий Комитети, унинг аппарати, сиёсий раҳбарият номига айтилган партия ички демократиясини такомиллаштиришга, ҳозирги шароитда партиянинг миллий сиёсатига тааллуқли барча таклифларни, танқидий мулоҳазаларни умумлаштириб бу ҳақда съездга ахборот беришга қарор қилинди.

«КПССнинг халқаро фаолияти» секциясининг иши КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюроси аъзолигига номзод **Е. М. Примаков**нинг ҳисоботи билан бошланди. Партиянинг шу йиллардаги халқаро сиёсати фақат тўғригина бўлиб қолмай, шу билан бирга чинакам зафарли эканлигига ишончим комил, деди у. Бу соғлом фикрнинг бемулоҳазалик устидан, ёппасига қирилиб кетиш даҳшати устидан, боши берк кўчага кириб қолган муҳолифлик устидан, жуда кўп маблағларни шамолга совуриш устидан дунёнинг абадул-абад бир-бирига қарши турадиган икки блокка ажралиши тўғрисидаги ақидалар устидан ғалабасидир.

Нотиқ давлатлараро муносабатлардаги барқарорлик мамлакат ичкарисида қайта қуриш қандай ривожланишига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлишини таъкидлаб, давлат ва партиянинг асосий ички муаммолари хусусида ўз қарашларини баён қилиб берди. Партия раҳбарияти, М. С. Горбачев номига айтилган танқид хусусида у бу ўринда танқид қандай позициядан туриб қилинаётганлигини аниқ белгилаб олиш жуда муҳимдир, деди. Агар мамлакатнинг тоталитар режимдан демократик режимга, унитар давлатдан суверен жумҳуриятларнинг иттифоқига, иқтисодиётдаги буйруқ билан тақсимлаш системасидан — нормал бозор муносабатларига, ҳуқуқсизлик ва қонунни таҳқирлашдан — ҳуқуқ-тартиботга ўтиш давридаги нуқсонлар, хатолар, нотўғри жиҳатлар танқид қилинаётган бўлса, у ҳолда бундай танқид жамиятимизнинг ғоят манфаатдорлигидан далолат беради ва уни табрикламоқ керак. Аммо бошқача танқид ҳам бор. Аслида бу танқид сиёсий раҳбариятни у давлат механизмининг бир қисмига айланиб қолган партиядан воз кечганлиги учун айблашдан иборат. Бу 6-моддани қўмсашдир, КПССни эски тартибни тиклайдиган партияга айлантиришга қаратилган бузғунчиликдан иборат танқиддир. Аммо бундай партия ҳалок бўлишга маҳкумдир.

Нотиқ мамлакатда ва партияда вазиятнинг кескинлашуви сабаблари тўғрисида гапириб уч жиҳатни кўрсатиб ўтди. Унинг фикрича, жамиятни демократиялаш билан бир вақтда ўз кўламлари жиҳатидан шунга тенг келадиган партияда демократиялаш амалга оширилмаганлиги реал хато бўлди. Буйруқбозлик — маъмуриятчилик системасидан асосли равишда ва вазиятни ҳисобга олиб воз кечиш ҳуқуқ-тартибот ва қонунни ҳимоя қилиш ишида маъмурий чораларнинг асоссиз равишда ўтмасланишига айланди. Демократия жараёни қонунни ҳимоя қилиш тадбирлари билан бирга бормаса бошбошдоқликни келтириб чиқариши мумкин. Айниқса бизнинг кўпмиллатли мамлакатимизда демократиянинг ўз ҳолича ривожланишини мақбул деб бўлмайди.

Учинчи камчилик иқтисодиёт соҳасида бўлиб, сиёсатга, давлатнинг келажагига бевосита алоқадордир. Ўз вақтида сиёсий жиҳатдан одат тусига кирган ва иқтисодий жиҳатдан бемаъниликдан иборат бўлган регионал хўжалик ҳисоби тушунчасига эмас, балки бозор инфраструктурасини барпо этишга зўр берилганда эди, ҳозир биз умумиттифоқ бозори қарор топаётганлигини кўриб турган бўлур эдик. У ҳар қандай ажрамачи кучлар йўлида ғовга айланган бўларди.

Менимча, деди сўнгра нотиқ, ҳозир асосий зиддият марказ билан жумҳуриятлар, ўлкалар, вилоятлар ўртасида эмас. Корхоналар билан территориялар ўртасида вужудга келаётган қарама-қарши муносабатлар айниқса келгусида жуда хавфлидир. Бу қарама-қаршиликлар бозор иқтисодиётига ўтишни барбод этиши ёки ҳар ҳолда жуда қийинлаштириши мумкин. Хукумат ёки муайян территорияларнинг раҳбарияти эмас, балки фақат корхоналар, фақат маҳсулот ишлаб чиқарувчилар бозор муносабатларининг субъекти бўлиши мумкинлигини бутун жаҳон амалий ишлари кўрсатиб турибди.

Пировардида нотиқ съездда у ёки бу раҳбарларнинг айбдорлиги ёки айбдор эмаслиги тўғрисида баҳслашмаслик, балки мунозаралар ана шу ва бошқа асосий муаммолар хусусида бориши керак деган ишончни билдирди. Шахсий нафсониятни кўзлашдан, гуруҳларнинг манфаатларидан юқори туриш керак. Партия манфаатларига умуман мамлакат манфаатлари орқали қарамоқ лозим. КПСС қайта қуриш партияси бўлиши керак.

Сўнгра Грузия Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби **Г. Г. Гумбаридзе** раислигида ўтган мажлисда баҳслар бошланди. КПССнинг ташқи сиёсат соҳасидаги муваффақиятлари шак-шубҳасиздек туюлади. Шунга қарамай партиянинг ташқи сиёсий фаолиятига делегатларнинг нутқларида турлича баҳо берилди. Масалан, СССР Қуролли Кучлари бош штабининг бошлиғи — СССР мудофаа министрининг биринчи ўринбосари армия генерали **М. А. Моисеев** совет ташқи сиёсати билан мамлакат мудофаасининг мустаҳкам ўзаро боғлиқлигини таъкидлади. Бунда табиий равишда совет сиёсий раҳбариятининг йўл-йўриқларига таянган дипломатлар ишни аввало стратегия қуролларида ғарб билан кучларнинг мувозанати бузилмайдиган қилиб олиб боришлари лозим эди. Нотиқ бу куч-ғайратлар ўзини тўла оқлаб, ҳарбий қарама-қарши туриш камайишига олиб бораётганини, тинчлик, халқаро хавфсизлик ишини мустаҳкамлаётганини айтди.

Ҳарбий кенгаш аъзоси, қўшинлар жанубий гуруҳи сиёсий бошқармасининг бошлиғи генерал-майор **И. И. Микулин** бошқача фикрни айтди. Унинг гапларига қараганда, СССРни Европадан аста-секин, лекин изчиллик билан «қисиб чиқарилмоқда», бунинг айбдори — янгича сиёсий тафаккурдир. Нотиқнинг ибораси билан айтганда, бизнинг мамлакатимиз «жаҳонга хом-хаёллар кўзойнаги орқали қараб ўз ҳарбий структурасини вайрон қила бошлади». Бунга мисол қилиб, унинг фикрича, совет қўшинлари Венгрия ва Чехословакиядан ҳаддан ташқари шошма-шошарлик билан олиб чиқиб кетилаётганини айтди. Юз бераётган ҳарбий сиёсий вазиятда Ғарб Совет Иттифоқининг ҳарбий қудратини бўшаштириш ҳисобига ўз мавқеини мустаҳкамлаб олмоқда, деди делегат.

М. А. Моисеев у билан баҳслашиб, мамлакатимиз тўла хавфсизликни таъминлаш учун ишончли ракета «қалқони»га эга эканлигини таъкидлади. Қўшинларимизни Шарқий Европа мамлакатларидан олиб чиқиб кетишга шошилмаслик керак эди, деган гапларга келганда эса, СССР ташқи ишлар министрининг ўринбосари **Ю. А. Квицинский** бундай фикрга қарши ишонарли далилларни келтирди. Биздан, деди у, аввало ҳарбий одамлар Шарқий Европадаги ўзгаришларнинг олдини олиб бўлмасмиди, ўз қўшинларимизни олиб чиқиб кетмасак, Варшава Шартномаси ташкилотини ўзгартирмасак бўлмасмиди, деб доим сўрайдилар. Бизнинг мажлисимизда бўлгани каби ана шундай саволлардан кейин ким бунга йўл қўйди, ким рухсат берди? — деб сўрашади. Баъзи одамларнинг тарихнинг боришини англаб олишлари қийин. Чунки Шарқий Европадаги баъзи мамлакатларда юз берган ўзгаришларга муқобил реал ўзгаришлар йўқ эди. Совет Иттифоқи уларнинг ички ишларига аралашиши мумкинмиди? Бундай қилинса, бунинг оқибатлари жуда катта бўлур эди, қайта қуришимизга етадиган зарба жуда оғир бўлур эди, деб таъкидлади делегат.

СССРнинг Буюк Британиядаги элчиси **Л. М. Замятин,** СССРнинг Анголадаги элчиси **В. Н. Казимиров,** съезднинг бошқа қатнашчилари ўз нутқларида КПСС ва совет давлати ташқи сиёсий фаолиятининг турли жиҳатларини тилга олиб ўтдилар. Улар тинчликни мустаҳкамлаш, ишонч ва аҳиллик муҳитини вужудга келтириш ишига мамлакатимиз қўшаётган ҳиссани юқори баҳоладилар. Совет дипломатиясининг кўп куч-ғайрат сарфлаши туфайли халқлар наздида СССР «қиёфаси» жозибали бўлиб қолди. Ғарб дунёси бизни ҳарбий хавфнинг доимий манбаи бўлган давлат, тинчликнинг душмани деб тасвирлаш имкониятидан маҳрум қилинди. Нотиқлар КПСС ташқи сиёсий фаолиятини такомиллаштиришга доир аниқ таклифлар киритдилар.

Партия, дипломатия, армия... Ҳозир улардан ташқи сиёсий мавқеимизни мустаҳкамлаш учун нималар талаб қилинади? Кўпгина делегатлар шу хусусда ўз фикрларини айтдилар. СССР Олий Совети халқаро ишлар комитетининг раиси **А. С. Дзасохов** бизда ҳарбий-сиёсий соҳадаги барча ҳаракатлар армия билан ташқи сиёсат маҳкамаларининг ўзаро яқин алоқаларига асосланишини таъкидлаб ўтди. Кўп сонли алоқалар ва аввало олий даражадаги алоқалар қуролсизланиш жараёнлари муқаррар тус олганига шубҳа қолдирмайди. Агар мамлакатимизнинг ташқи сиёсат соҳасидаги куч-ғайратларини иқтисодий категориялар ўзанига кўчирадиган бўлсак, ҳозирнинг ўзидаёқ бюджетга қўшимча 15 миллиард сўм олдик, деди нотиқ.

Дунё тез ўзгариб бораётган шароитда, деди у, партия чет эллардаги сиёсий кучлар билан ва энг аввало, унинг фикрича, социал демократлар билан алоқаларни кучайтириши зарур. КПСС Марказий Комитети мулоқот учун янги ва янги шерикларни топиши муҳимдир. Шу билан бир вақтда делегат бу ишда пухта ўйланган ёндашувлар бўлишини ёқлаб гапирди. Партиянинг йўлини давлат сиёсати билан алмаштирмаслик керак, деб таъкидлади у. Улар ҳамиша ҳам бир-бирига мос келавермайди.

Нотиқлар ташқи ва ички сиёсат ўртасидаги диалектик алоқани таъкидлаб, турли соҳаларда қайта қуриш жараёнларининг боришини уларни умумпартия ва умумдавлат ишлари билан боғлаб батафсил таҳлил қилиб бердилар. Масалан, КПСС Сахалин вилоят комитетининг биринчи котиби **В. Н. Жигайло** ташқи сиёсатни ишлаб чиқишга партия аъзолари кенг оммасини жалб этиш зарур деган таклифни киритди. Унинг фикрича, энг муҳим сиёсий тадбирлар тор доирадаги одамлар томонидан ишлаб чиқилаётганлиги сабабли ташқи сиёсат ҳамиша ҳам самарали бўлмаяпти. КПССнинг чет эллардаги партия ва жамоат ҳаракатлари билан алоқаларини кенгайтириш учун бу айниқса муҳимдир. Нотиқ Осиё-Тинч океан регионидаги турли сиёсий структуралар билан алоқаларни мустаҳкамлаш ва сақлашга қатъий даъват этди, КПСС Марказий Комитети номига танқидий мулоҳазалар айтди, унинг гапларига қараганда, бу хусусда маҳаллий партия органлари КПСС Марказий Комитетининг мададини жуда кам ҳис этмоқдалар.

Монголиядаги совет муассасалари партия ташкилотлари партия комитетининг котиби **М. П. Назаров** чет элларда узоқ муддат командировкада бўлган кўпгина совет кишиларининг фикрини ифодалади. У коммунистлар, совет мутахассислари КПСС XXVIII съездининг мафкура ва сиёсат, жамиятни ривожлантиришнинг иқтисодий модели, қонунчиликни такомиллаштириш масалаларига доир қарорларини зўр умид билан кутаётганликларини таъкидлади. Айни пайтда нотиқ партиянинг чет элларда ишлаётган оддий аъзолари, ишчилар ва инженерлар ҳам сиёсий сафсатадан ва ноаниқликдан чарчаганликларини уқтирди. У ўзининг барча касбдошлари билан биргаликда партиядаги соғлом кучларни жипслаштиришни, унинг етакчилик ролини, шунингдек жамият турмушининг барча соҳаларида тартиб-интизомни ёқлашини, бундай тартиб-интизом бўлмаса, олға томон ҳаракат қилиб бўлмаслигини таъкидлади.

Эстония Компартиясининг раиси **В. И. Вяляс,** Эстония Компартияси Марказий Комитетининг котиби **П. Н. Панфилов** мамлакатда, хусусан Болтиқбўйида юз бераётган жараёнларга ўз нуқтаи назарларини билдирдилар.

Е. М. Примаков ва КПСС Марказий Комитети Халқаро бўлимининг мудири **В. М. Фалин** съезд қатнашчиларининг саволларига жавоб бердилар. Бу саволларда, жумладан, Шарқий Европа теварагидаги муаммолар, Германия давлатларининг бирлашуви, Варшава Шартномаси ташкилотидаги аҳвол тилга олинди.

* * *

Делегатлар ва меҳмонлар чоршанба куни етти секцияда иш олиб борганларидан кейин 6 июль куни эрталаб Кремлнинг Съездлар саройида очилган ялпи мажлисига яна тўпландилар. Кун тартибининг дастлабки тўртта банди юзасидан мунозаралар давом этди. Улардан энг муҳими — КПСС Марказий Комитетининг КПСС XXVIII съездига сиёсий ҳисоботи ва партиянинг вазифаларидир.

Молдавия Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби **П. К. Лучинский** мунозарани бошлаб, партия фаолиятининг муаммоларига оид баъзи мулоҳазаларни ўртоқлашди. У ҳисобот даврида кўпгина камчилик ва нуқсонларга йўл қўйилганлигини инкор этмаган ҳолда мамлакатдаги ҳозирги вазият кўп даражада маъмурий буйруқбозлик системасидан демократик жамиятга, инсонпарвар социализмга ўтиш муқаррарлигининг натижасидир, деб ҳисоблайди. Шунинг учун бугунги кунда биз дуч келаётган барча қийинчиликларда М. С. Горбачев ва у ўтказаётган йўлни айблаш адолатли эмас.

Сиёсий беқарорлик шароитида фаол ҳаракат қиладиган, халқни бирдамликка сафарбар эта оладиган, жамиятда маданий муносабатларни йўлга қўйишда намуна кўрсатадиган, фуқаролар иноқлигини таъминлайдиган партия бўлиши лозим, деди нотиқ. Партиянинг маҳорати шундан иборат бўлиши керакки, у турли сиёсий оқимлар билан умумий тил топа билиши, келишмовчиликлар агар принципиал тусда бўлмаса, уларни бир чеккага йиғиштириб қўйиши керак.

Делегат шу муносабат билан янги Марказий Комитет съезддан кейиноқ барча партиялар ва ҳаракатларнинг умумиттифоқ учрашувини ўтказиш ташаббуси билан чиқишини таклиф этди. Учрашув якунида фуқаролар иноқлиги тўғрисида қўшма декларация қабул қилиниши мумкин бўлур эди. Мамлакат ана шу декларация асосида гина-кудурат, такаббурлик ва хурофотларни бир четга суриб, ишлай бошлаган бўлур эди.

Нутқда Марказий Комитет котиблари, КПСС раҳбарияти партия ташкилотлари ва партия комитетлари билан алоқани узиб қўйганликлари учун танқид қилиндилар. Янги Марказий Комитет сайланганидан кейин у омманинг партияга ишончини қайтариш учун кураша бошлаши зарур.

Нотиқ янги иттифоқ шартномаси асосида суверен давлатлар иттифоқи ташкил этилгач, иттифоқдош жумҳуриятлар Компартияларининг мақоми тўғрисидаги масала ҳал этилмай қолиши билан боғлиқ аҳволни таҳлил этди. Унинг айтишича, янги шароитда жумҳуриятлар Компартиялари мустақил бўлишлари, сифат жиҳатдан янги принципда — КПСС Программаси ва Уставида баён этилган ғоялар ва вазифаларнинг ғоявий бирлигида бирлашишлари даркор. Айни пайтда улар ўзларининг дастурий ҳужжатларига эга бўлишлари ва бу ҳужжатлар ўз халқининг демократик инсонпарварлик анъаналарига таяниши лозим.

Смоленск ёзувчилар ташкилотидан делегат **Е. В. Максимов** Россия қишлоқлари бошига тушган кулфат тўғрисида гапирди. Унинг таърифлашича, Россия қишлоқлари намойишларсиз, митингларсиз, ур-йиқитларсиз ва қочоқларсиз ҳалок бўлди. Кейинги 10 йилнинг ўзидагина Смоленск диёри 990 та қишлоқдан маҳрум бўлди.

Нотиқ янги Сиёсий бюрога аниқ таклифни — қишлоқ партия ташкилотларига ёрдам программасини шошилинч қабул қилиш зарурлигини айтди. Чунки партия ташкилотлари унинг фикрича, ҳувиллаб ётган Россия қишлоқларида одамларни ўз кетидан эргаштириб боришга қодир бўлган ягона кучдир.

Нотиқ ошкоралик ва демократия пайтида, унинг фикрича, Россиянинг олис жойларидаги оддий ёзувчи энг ҳуқуқсиз, энг қашшоқ киши эканлигидан далолат берувчи фактларни келтирди. Қишлоқ ёзувчисига ўз меҳнатини рўёбга чиқаришга имкон бермаслик учун иложи бўлган барча ишлар қилинаётганлигини Сиёсий бюрода билишармикан, Бош котиб билармикан? — деди адиб. Уни китобхонлар билан боғлайдиган йўл бутунлай тўсиб қўйилган. Айниқса пойтахт нашриётларида рус маданиятининг миллий анъаналарини қайта тиклашни ёқлаб чиқаётган адибларга нисбатан чидаб бўлмайдиган муносабатда бўлмоқдалар.

Биз Смоленск, Брянск, Рязань, Орёл ёзувчиларини Марказий телевидение орқали, Россия адабий журналлари саҳифаларида тез-тез кўрамизми? Адабиёт йўлбошчиларининг Россия ёзувчиларининг тақдири билан иши йўқ. Яқинда, деди делегат, «Советская Россия» нашриётида қоғоз етишмаслиги сабабли нашр этиш учун қабул қилинган асарларни чоп этиш тўхтатиб қўйилганлигини маълум қилдилар. Биринчи бўлиб Россия ёзувчиларининг китоблари четга суриб қўйилганлиги диққатга сазовордир. Хом хатала маҳсулоти Москвани тўлдирган кўпдан-кўп кооперативлар ва нашриётлар қоғозни қаердан олишмоқда? деган савол туғилади.

Нотиқ ўз нутқини ниҳоят санъат ва адабиётда кучларни бирлаштира бошлаш, ахлоқийликни, халқнинг миллий ифтихорини қайта тиклаш тўғрисидаги қатъий таклиф билан якунлади. Бусиз қайта қуриш бўлмайди, деди у.

Партия, деди делегат **В. А. Гайворонский,** ўз қарорлари бажарилиши учун, даражасидан қатъи назар, барча коммунистлардан қаттиқ талаб қилиши зарур. Халқ сўзи билан иши бир хил бўлган партиянинг ортидан боради.

Нима учун партия ўз обрўсини тарих тарозисига бунчалик осон қўймоқда? Донецк вилоятидан келган электр пайвандчи бу саволга жавоб қайтариб, КПССнинг обрўси яқиндагина туша бошлагани йўқ, деди. Ўзини-ўзи фош қилиш тавба-тазарру билан ҳеч қандай умумийликка эга эмас. Фақат олға томон ҳаракат қилиш билангина танглиқдан чиқиш мумкин.

Қайта қуришга гап кўп-у, натижа йўқ деган асосий айб қўйилмоқда. Раҳбарият жойлардаги ишларнинг аҳволига ҳамиша реал баҳо беряпти, деб бўлмайди. Раҳбар органларга қуйидан коммунистларнинг катта қисмини жалб этиш керак. Коммунистларни сайлаб қўйиладиган органларга ҳужжат асосида эмас, балки бевосита демократик сайлов йўли билан кўрсатиш юзасидан мунтазам иш олиб бориш лозим. Бу эса партия оммаси ҳокимияти бўлади. Централизм ҳақиқатан ҳам демократик централизм бўлади. Марказий Комитет аъзоларини бевосита вилоят партия ташкилотлари сайлаши ўзини оқлади. Ишчилар ва деҳқонлар раҳбар органларида ишлар эканлар етукликка эга бўладилар, уларнинг зиёлилар билан иттифоқи амалда рўёбга чиқади. Омма партия одамларнинг орзу-умидларига юз бурганлигини билгач, унинг орқасидан боради.

Ўшанда партия раҳбарлари, деди нотиқ, реал воқеликни омилкорлик билан тасвирланган манзарадан яхшироқ фарқлай олади. Бош котибнинг Донбассга сафари чоғида ҳамма нарса кўнгилдагидек деб ишонтирган эдилар, ёзда эса иш ташлаш бошланди. Бугунги кунда регионда сиёсий муҳолифликка айланаётган уч ҳокимиятчиликни кўриш мумкин. Аниқ пухта ва тўлақонли тадбирларни амалга ошириш зарур. Шундагина ҳукумат ва марказий комитет кончиларнинг, барча меҳнаткашларнинг мададига таяниши мумкин.

Нотиқ Марказий Комитет Ҳаракат дастурининг умумийлигидан хавотирлик билдирди. Ишчилар синфи ўз манфаатларини ҳимоя қиладиган етакчисига эга бўлмаслиги нормал ҳол эмас. У партиянинг маблағлари ва мулки тўғрисидаги масалаларга тўхталиб, асосий бадал тўловчилар ўзларини ана шу маблағ ва мулк эгаси деб ҳис этмайдилар, деди. Коммунистларнинг КПСС Марказий Комитетига юборган хатлари билан ишлаш тажрибаси ҳам танқид қилинди.

Партияни қайта тиклаш, уни тил, миллий ва территориал белгиларига қараб бўлиб юбориш тўғрисидаги барча гаплар замирида ҳокимият учун кураш сезилиб турибди. Агар сиёсий бюрода қарорларни халқ билан бирга текширадиган меҳнат кишилари бўлганда эди, иш бўлинишгача бориб етмаган бўлур эди. Украина Компартияси съездининг делегатлари КПСС бирлигини ёқлаб чиқдилар. Ушбу съезд бизларни бирлаштиришига ишонаман.

Кўпгина коммунистлар аччиқ ҳақиқат тиғи остида қолиб, ғоят асабийлашдилар, деб давом этди нотиқ. У партиянинг мафкура ишидаги камчиликларини танқид қилди. Қайта қуришнинг кўпгина баландпарвоз ташаббусларини халқ қўллаб-қувватламади. Аммо унга қулоқ солмадилар. Муваффақиятсизликларнинг илдизи мана шунда эмасмикан?

Латвия Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби **А. П. Рубикс** жумҳуриятда вужудга келган вазият тўғрисида гапирди. Делегациямиз оппозициядаги партия вакиллари мақомига эга бўлган ҳолда съездга келди ва жумҳуриятда партиямизни таъқиқлаб қўйиш билан таҳдид қилмоқдалар, деди у. Қайта қуриш йўли бузилганлиги бизни мана шундай аҳволга олиб келди. Компартия Марказий Комитети собиқ раҳбариятининг кетма-кет ён босишлар ва чекинишлар тактикаси, КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюросининг шу йиллар ичида Болтиқ бўйида бўлган аъзолари А. Н. Яковлев ва В. А. Медведевларнинг ишларнинг ҳақиқий аҳволини акс эттирмаган маърузалари, КПСС Марказий Комитети ва Сиёсий бюронинг Латвиядаги воқеаларга ва жумҳурият Компартиясига нисбатан оқлаб бўлмайдиган кутиб туриш позицияси — булар мана шу барча омиллар социализмга қарши кучларнинг совет тузумини бошқа — 1922 йилдаги Конституцияга мувофиқ буржуа тартиблари билан аста-секин алмаштиришларига кўмаклашди. Афсуски, биз Марказий Комитетнинг сиёсий маърузасида Болтиқбўйи жумҳуриятлари Компартияларидаги ишларнинг аҳволига принципиал сиёсий баҳони эшитмадик, бизнинг ана шу регионда социализм учун курашимиз қўллаб-қувватланаётганини ҳис этмадик. Айирмачилар эса фаол иш кўрмоқдалар.

Нотиқ жумҳуриятнинг давлат номидан ҳозирдаёқ «совет» ва «социалистик» деган сўзлар олиб ташланди, парламент ва ҳукумат бир мунча ўтиш даври тўғрисидаги сафсатабозлик билан ниқобланиб, Латвияни Совет Иттифоқидан ажратиш сари аниқ мақсадни кўзлаб тайёргарлик кўрмоқда, деб айтди. Давлат тузумигина эмас, шу билан бирга ишлаб чиқаришнинг ҳар қандай воситасига, жумладан ерга, хусусий мулкчилик ҳуқуқи ҳам қайта тикланмоқда. «Буржуа Латвиясининг жаноб» деб мурожаат қилишдан бошлаб ҳарбийлаштирилган миллатчи фашистпараст ташкилотлар тузишгача бўлган хусусиятлари тикланмоқда.

Бундай шароитда, деб давом этди делегат, Компартия, унинг янги таркибдаги Марказий Комитети янги Ҳаракат дастурини ишлаб чиқди, жумҳуриятнинг суверен жумҳуриятлар иттифоқи таркибида социалистик йўлдан ривожланиши учун кураш олиб бормоқда ва курашаверади, аҳоли барча табақаларининг фикрини ҳисобга олган ҳолда жумҳуриятда давлат шакли тўғрисида референдум ўтказилишини ёқлаб чиқмоқда.

Россияда шошилинч равишда миллий масалани ҳал этиш программаси зарур, деди Абакан педагогика институтининг (Хакасия автоном вилояти) кафедра мудири **М. Т. Кабелькова.** Жумҳуриятда халқларнинг тили, маданияти ва ўзига хос хусусиятларини сақлаб қолиш тўғрисидаги масала ғоят ўткир бўлиб турибди.

Нотиқнинг фикрича, миллий—давлат тузилмаси масаласи энг ўткир масала бўлиб, у мутлақо ишлаб чиқилмаган. Жумладан, федерация субъекти тўғрисидаги қонунда ҳатто автоном вилоятлар, округлар тилга олинмаган. Кафедра мудири сталинча тузилмалардан воз кечишни таклиф этди. Ана шундай тузилмалар туфайли автоном вилоятлар уч ёқлама — иттифоқ, жумҳурият ва ўлка қарамоғидадир. Унинг фикрича, миллий чекка ўлкаларнинг тўла ошкоралиги билан уларнинг мустақиллигини энг кўп даражада узвий боғлаш — тараққиётнинг бирдан-бир тўғри йўлидир.

Нотиқ кам сонли халқлар тақдирида рус халқининг ролига катта эътибор берди. Миллий иноқлик масалаларида айни рус халқига катта умид боғланмоқда. Бироқ воқелик рус миллатига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Агрессив иқтисодиёт рус тилида гаплашувчи бюрократиянинг, энг аввало кам сонли халқларнинг тақдири, уларнинг маданиятига лоқайд бўлган хўжалик бюрократиясининг алоҳида табақасини юзага келтирди. Кўпинча бюрократия билан рус миллати бараварлаштирилаётганлиги яхши эмас.

Рус тили, рус маданияти алоҳида ижтимоий мавқеига эга, деди нотиқ. Мамлакатимизнинг фаровонлиги кўп жиҳатдан рус халқи ўз мавқеининг алоҳида аҳамиятини, илгари таъкидланганидек, фидойилик маъносида эмас, балки бунёдкорлик маъносида тушунишига боғлиқ бўлади. Агар рус халқи миллатчилик дардига мубтало бўлса, — Россия Компартиясининг биринчи съездида миллий такаббурлик кўринишлари пайдо бўлганди — ягона давлат тўғрисида гап бўлиши ҳам мумкин эмас.

Нотиқ таъкидлаганидек, бунда партия ташкилотлари ҳал қилувчи роль ўйнаши лозим. Айни партия ташкилотлари миллий уйғониш масалалари билан жиддий шуғулланишлари керак. Афсуски, бу борада ҳозирча жуда кам иш қилинмоқда. Мана шунинг учун ҳам партия органлари тузилмасида олимлар, социологлар, сиёсатчилар ва айниқса психологлар бўлиши керак.

Раислик қилувчи **Г. Г. Гумбаридзе** президиумга хат тушганлигини маълум қилди. Хатда делегациялар вакиллари кенгашида партия анжуманининг марксистик ва демократик платформалари, Ленинград ташаббускор съезди позицияларида турган қатнашчиларига сўз бериш тўғрисида келишиб олинганлиги эслатилганди. Хатда ана шу келишув қачон бажарилади?— деган савол берилган.

Залдагиларнинг муносабатидан делегатлар партиядаги турли оқимлар вакилларини минбарда кўришни исташлар ёки истамасликларини аниқлаш қийин бўлди ва раислик қилувчи масалани овозга қўйди. Съезд кўпчилик овоз билан турли платформалардан нотиқларга сўз беришни ёқлаб чиқди.

Агар мамлакатимиздаги аҳвол М. С. Горбачевнинг сиёсий ҳисоботида акс эттирилганидан бошқача бўлганида, мен шу минбардан туриб жаҳд билан айтилаётган гапларга қулоқ солган бўлур эдим, деди **Д. Н. Кугультинов.** Лекин фожиа шундаки, биз маҳкум этилгандик. Неча ўн йиллар мобайнида эркин фикрлаш йўқ қилинган, маънавият инқирозга юз тутган, кибернетика ва генетика сохта фанлар деб эълон қилинган мамлакатда аҳвол бошқача бўлиши мумкин эмасди. Бугунги кунда мамлакат раҳбариятини айблаш — беморга диагноз қўйган шифокорни айблаш демакдир. Ифодали қилиб айтганда, қайта қуриш жамиятимизнинг хасталигини аниқ айтган шифокорнинг ўзи бўлди.

Бугун Сиёсий бюро фаолияти ҳақида гапириш keракмикин? Ёзувчи бу саволга жавоб берар экан, ҳатто мактабларда ҳам намунали хулқи учун баҳо қўйишдан воз кечишга уринаётганликларини эслатди. Партия раҳбарияти ишига баҳо берар эканмиз, деди у, ўз ўзини танқид руҳида иш тутайлик ва дадил бўлайлик. Ўзимиздан: нима сабабдан 1985 йилгача қўрқоқ бўлдик ва гулдурос давом этган қарсаклар билан қасидалар ва мақтовлар учун сўз танлаб, «тарихий съездларга» баҳо бердик, деб сўрайлик.

Делегат партиянинг худди шу XXVIII съезди қўштирноқ ичига киритилмайдиган тарихий съезд бўлишига ишончи комил. Съезд мамлакатимиздаги маданиятнинг аҳволига эътибор бериши лозим. Анжуман залида ўтириб олиб депсиниш, қарсак чалиш, ёзувчининг фикрига қараганда, халқимизнинг умумий маданияти пастлигидан далолат беради. Олимлар океандаги сув ҳароратининг бир даража пасайиши жаҳон тошқини хавфини келтириб чиқаради, деб ҳисобламоқдалар. Маданиятнинг пасайиши эса бундан ҳам каттароқ фожиага олиб боради ва агар биз халқимизнинг маънавий аҳволига жиддий эътибор бермасак, унда бизнинг ҳамма қарорларимиз маънисиз бўлиб қолади.

Партиянинг асосий иши одамларнинг қалбидан мустаҳкам ўрин эгаллашдир, деди нотиқ. Кўплар партияга ишончсизлик ҳақида гапиришяпти. Ҳа, умидсизлик бор, лекин бизда имконият ҳам бор. Коммунизм совет ҳокимияти йилларида биз қилган бемаънигарчиликлар эмас. Коммунистик ғоялар минг йиллар мобайнида яшаб келди ва ҳамма вақт яшайди.

Қирғизистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби, Қирғизистон ССР Олий Советининг раиси **А. М. Масалиев** дарахтнинг бўштини қурт ейди, деган доно халқ нақлини эслатиб, шундай деди: бизнинг йўл қўйиб беришимиз туфайли ҳозир КПССни савалашяпти, мамлакат тарихига туфлашяпти, Ленинга соя ташлашяпти. Ва буларнинг ҳаммаси қайта қуриш жараёнлари сифатида тақдим этилмоқда.

Биз, делегатларга вазиятни холис баҳолаш ҳамда партиянинг мушкул аҳволдан чиқиш йўлларини аниқлашга уриниб кўриш вазифаси юклатилган, деб сўзида давом этди у. Партия қандай бўлишини аниқлаб олиш зарур: у жамиятни жипслаштирадиган фаол сиёсий куч бўладими ёки марксча-ленинча позициялардан чекиниб, парламент типидаги партия бўладими, бошқача айтганда, мунозара клуби бўладими? Қирғизистонлик делегатлар кучли демократик коммунистик ташкилот учун курашадилар. Улар партияни тубдан янгилаш борасидаги стратегик йўлни қўллаб-қувватлайдилар, лекин фракциялар ва гуруҳлар эркинлигига, КПССнинг ташкилий негизларини бузиб ташлашга, уни назарий асосдан маҳрум этишга қаршидирлар.

Нотиқ иқтисодиёт билан янада аниқроқ шуғулланишга, мамлакатни танглиқдан олиб чиқишга, тартиб ўрнатиш ва интизомни мустаҳкамлашга чақирди. У кўп партиялилик тўғрисида гапирар экан, демократизм сиёсий партияларнинг сони билан эмас, балки уларнинг жамият вазифаларини, кўп миллатли халқ манфаатларини чуқур тушуниш, биргаликда амалий фаолият кўрсатиши билан ҳисобга олинишини унутмаслик кераклигини таъкидлади. Аслида эса бунақа эмас, деди афсусланиб Қирғизистон Компартиясининг раҳбари. Кўп партиялилик сари ташланган дастлабки қадамлар жамиятнинг ижтимоий, миллий, диний белгиларига қараб ажралишига олиб кетди, деди у.

Делегат ўз нутқининг бир қисмини миллатчилик, маҳдудлик кайфиятларини келтириб чиқарган сабабларни таҳлил этишга бағишлади. Унинг фикрига қараганда, жумҳуриятдаги миллатлараро можаронинг сабабларидан бири, иқтисодий-ижтимоий муаммолар ҳал этилмаганлиги билан бир қаторда норасмий бирлашмаларнинг салбий фаолияти бўлган. У мазкур фожиада кучли марказ зарурлигига қаттиқ ишонишини билдирди.

Нотиқ КПСС Марказий комитети фаолиятидаги камчиликларни қуйидаги тартибда санаб ўтди. Булар — шошма-шошарлик ва ноизчиллик, позицияларнинг сустлиги, ташкилий фаолиятга зиён келтирган ҳолда мажлисларга берилиш, ҳужумкорликни йўқотишдан иборат. У партиянинг инқилобдан олдинги тажрибасига қайтишга чақирди. Маълумки, ўша вақтда партия максимум ва минимум программаларга эга эди.

Бошланғич партия ташкилотларининг коммунистлари доимо омма орасида бўлишмоқда. Улар ҳар куни фақат ўз меҳнатлари учунгина эмас, айни вақтда умуман партия сиёсатини қандай рўёбга чиқараётганлиги хусусида жавоб беришларига тўғри келмоқда. Олтой ўлкасидаги «Боровой» совхозининг ижарачи бузоқ боқари **Л. Д. Заковряшина** ер юзида рўй бераётган барча воқеалар учун коммунистларнинг масъулияти ҳақида гапирар экан, биз ўз фикримиз эшитиладиган бўлган тақдирдагина ҳамма нарсага жавоб беришга розимиз, деб таъкидлади.

Нотиқ съезд делегатлари билан ерда ишлаётган инсоннинг фикрлари, зарур юмушлари хусусида ўртоқлашар экан, ўлка совхозлари ходимларининг турмуш ва меҳнат шароитлари тўғрисида бор гапларни ошкора айтди. Одамлар ҳолдан тойгунча ишлайдилар. Фермалар учун зарур техника ва механизация воситалари йўқ. ҳали ҳам қўл меҳнатининг ҳиссаси катта. Ижтимоий-маданий-маиший, уй-жой ва йўл қурилиши муаммолари қониқарсиз ҳал этилмоқда. Бунинг натижасида ёшлар қишлоқдан кўчиб кетяпти.

Делегатнинг фикрига қараганда, агар бир-икки йил ичида юзага келган аҳволни қатъий равишда ўзгартирмасак, бизда гўшт, сут, нон бўлмайди. Биринчи навбатда қишлоқ аҳли бўйнидаги барча қарзлардан воз кечиш зарур. Аслида бу умуман қарз эмас, деди у, балки қишлоқ хўжалик техникаси билан далалар ва фермаларнинг маҳсулотлари нархларининг номувофиқлиги натижасидир.

Кейинги вақтда мамлакатимизда «деҳқонларга ер бериш керакми?» мавзусида катта мунозара бўлмоқда. Айтилаётган фикрлар орасида: одамлар бу ерни олишни хоҳлашармикин? деган фикр ҳам бор. Ҳа, ер оладиганлар бор- — деди ишонч билан партия съездининг делегати, Олтойдаги совхоз цех партия ташкилотининг котиби.

Тожикистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби, Тожикистон ССР Олий Советининг Раиси **Қ. Маҳкамов**нинг фикрича, сиёсий маърузада баён этилган КПССнинг етакчилик мавқеига меҳнаткашлар манфаатлари учун фаол кураш йўли билангина эришиш мумкин, уни жамиятга тиқиштириб бўлмайди, деган тезис ҳозирги пайт ва партиянинг вазифалари хусусида олиб бораётган мунозараларимиз учун ниҳоятда муҳимдир. Жамият ва давлатни янгилашга партияни янгилаш орқали эришилади — коммунистларнинг бугунги вазифаси шундай бўлиши керак.

Ошкоралик даврида партиямизнинг хатолари тўғрисида анча кўп нарсалар ёзилди, эҳтимол, аслида мавжуд камчиликлардан кўра хато кўпроқ ёзилгандир. Шунинг учун ҳам, нотиқ ўз нутқида партия ва халқни жипслаштириш учун амалга ошириладиган аниқ-равшан қадамлар ва тадбирларга, амалий жиҳатларга асосий эътиборни қаратди.

Иттифоқдош жумҳурият раҳбари миллатлараро ва минтақалараро муносабатлар муаммоларига батафсил тўхталди. Уларни ҳал этмай туриб, ижтимоий ва сиёсий барқарорликка эришиш мумкин эмас. Янги иттифоқ шартномаси ишлаб чиқилишини жадаллаштириш зарур. Ҳозир минтақаларнинг иқтисодий мустақиллиги тўғрисида кўп гапиришмоқда. Хўш, узоқ йиллар мобайнида хўжалик жиҳатидан анча ривожланган мамлакат районларининг хом ашё етказиб берувчи қуйруғи бўлиб келган ўша Тожикистон қандай қилиб чинакамига иқтисодий мустақил бўлиши мумкин?

Унинг нутқида ушбу масала бошқариладиган бозор йўлига ўтиш концепцияси билан бевосита боғланганди. Тожикистон Компартиясининг раҳбари бу йўлда мамлакат дуч келиши мумкин бўлган мушкулликларни таъкидлаб, жумҳурият фуқаролари «бошқариладиган бозор» тарифини қатъиян ёқлаб чиқмоқдалар, деди.

Бундай ёндашув, жумладан, минтақаларнинг хўжалик жиҳатидан ўзига хос хусусияти ҳисобга олинганлигини ҳам билдиради. КПССнинг иқтисодий сиёсати бугун ҳар қачонгидан кўра, одамларнинг турмуш шароитига мос бўлиши керак. Шундай бўлгандагина у халқнинг ишонч ёрлиғини олади.

Минбардан туриб муайян сиёсий кучлар жамоатчилик онгига коммунист образини душман образи сифатида киритишга уринаётганликлари муносабати билан ташвиш билдирилди. Нотиқ ўз фикрини шундай тушунтирди: Сталиндан бошлаб Ленингача етиб келишди. Нотиқнинг айтишича, у КПСС Марказий Комитети Бош котиби ҳозир ушбу кампания марказида турганлигидан ташвишланмоқда.

РСФСР Театр арбоблари уюшмаси бошқарувининг раиси, Евг Вахтангов номли академик театрнинг бадиий раҳбари **М. А. Ульянов** тез ўзгариб бораётган жамиятимизда улуғ зотларнинг етишмаслиги тўғрисида ташвиш билан гапирди. Унинг сўзларига қараганда, ҳозир раҳбарларни бармоқ билан санаш мумкин, қайта қуришга эса доҳийлар керак, доҳийлар ниҳоятда кам. Кўпчилигимизга буларга дахлдор эмаслик ҳисси, масъулиятсизлик, ҳамма-ҳамма нарсани «сариқ чақага олмаслик» ҳисси жуда чуқур ўрнашиб қолган.

Кончиларнинг иш ташлаш хавфи мамлакатга таҳдид қилиб турибди. Буни съезд делегатлари ҳам сезишмоқда.

Ғарбий Сибирь темир йўли Омск бўлими Москвовка локомотив депоси бошлиғининг ўринбосари **А. Д. Русак** 4 июль куни КПСС XXVIII съезди делегатлари бўлган темирйўлчилар учрашуви ҳақида ахборот берди. У ана шу учрашувда мамлакатнинг кўмир саноати меҳнатчиларига қарата қабул қилинган мурожаатномани ўқиб берди.

(Давоми учинчи бетда).

АЧЧИҚ ҲАҚИҚАТ ТИҒИ ОСТИДА

(Давоми. Боши биринчи ва иккинчи бетларда).

Сизларнинг оғир меҳнатингизни, ишлаб чиқариш, ижтимоий масалаларни ҳал этиш, меҳнатни муҳофаза қилиш ва хавфсизлик техникасига доир ташвишларингизни биламиз, дейилади мурожаатномада. Шахтёрларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволини яхшилаш юзасидан ҳукумат қабул қилган қарор мамлакат иқтисодиёти оғир аҳволга тушиб қолганлиги сабабли тўла бажарилмаётганини ҳам биламиз.

Темир йўл транспортидаги аҳвол ҳам жўн эмас. Темирйўлчилар ҳам оғир шароитда ишламоқдалар. Сарфланаётган куч-ғайратларга қарамай кўпгина темирйўлчиларнинг нормал уй-жой-маиший шароитлари йўқ. Меҳнат, дам олиш шароитларини, тиббий хизмат кўрсатишни, пенсия таъминотини яхшилаш масалалари ҳозирча тўла ҳал қилинмаяпти.

Барқарор ишлаш учун бизда вагонлар, аввало, ярим вагонлар етишмаяпти. Локомотивлар ҳам етишмаяпти. Йўл хўжалиги оғир аҳволда. Лекин биз мамлакатда юз берган қийин вазиятни англаб, фақат бунёдкорлик йўли билан ва ишда юксак натижага эришиш билан турмуш ва меҳнат учун яхши шароитлар яратиш мумкин деб ҳисоблаймиз.

Темирйўлчиларнинг фикрича, иш ташлаш ҳақидаги қарор мамлакатдаги аҳволни тағин ҳам чигаллаштиради, унинг иқтисодиётига жиддий зарар етказади, темир йўллар иши маромини бузиб юборади, бу иш маромини тиклаш учун узоқ вақт талаб қилинади. Миллатлараро ва меҳнат низолари негизида мамлакатнинг турли регионларида юз берган воқеалар буни яққол кўрсатди.

Темир йўллардаги вазиятни таҳлил қилиб, дейилади сўнгра мурожаатномада, биз шундай хулосага келдикки, мамлакатда барча қийинчиликларни бартараф этишга уринилаётган бир пайтда ёқилғи конвейери тўхтаб қолишига йўл қўйиб бўлмайди. Мамлакат иқтисодиёти жиддий равишда даволашга муҳтож бўлиб турган, ижтимоий эҳтирослар авжга чиққан танг пайтда, биз, темирйўлчилар — КПСС XXVIII съезди делегатлари пўлат изларда ишловчи кўп миллионли коллектив, уларнинг оилалари номидан, кўмир шахталари ва конларининг ҳурматли меҳнатчилари, сизларга мурожаат қилиб, ўзингизда куч ва ирода топишга, ақл-заковат ва сабр-бардошни намоён этишга, эҳтиросларга амал қилмасликка ва мамлакатимиз учун шу қадар зарур бўлган кўмирни қазиб чиқаришда меҳнатни тўхтатмасликка даъват этамиз. Сизларнинг давлат олдидаги юксак маъсулиятингизга ва соф инсоний донолигингизга ишонамиз ҳамда ҳаётни таъминлаб турган кўмир дарёси оқими бир кун ҳам, бир соат ҳам тўхтаб қолмайди, деб умид қиламиз.

Ўз навбатида темирйўлчилар кўмирни барқарор ташиб кетиш учун бутун кучларини сарфлайдилар. Бизнинг куч-ғайратларимиз бирлиги — мамлакат фаровонлигининг гарови деб биламиз.

Мамлакат кончиларига съезд делегатлари — металлурглар ҳам мурожаат қилдилар. Бу мурожаатнома матнини Донецкдаги В. И. Ленин номли металлургия заводи оператори **П. Л. Могилевцев** ўқиб берди.

Мурожаатномада 11 июль куни Умумиттифоқ сиёсий иш ташлаш ўтказиш муддаосидан ташвиш изҳор қилинган. Шубҳасиз, бундай ҳаракатлар халқ хўжалигининг янада беқарор тус олишига, биринчи навбатда металлургия комплекси корхоналари иши маромининг бузилишига олиб боради. Ўртоқ шахтёрлар, сизлар, — бизга ёндош касб эгаларисиз, тармоғимиз бутун технологияси сизнинг меҳнатингизга, сизнинг маҳсулотингизга боғлиқ. Кўмир бўлмаса кокс ҳам, чўян, пўлат, прокат ҳам, бинобарин халқ истеъмоли молларининг кўп турлари ҳам бўлмайди.

Кўмир бўлмаса кўпгина корхоналар тўхтаб қолади, кокс батареялари ишдан чиқади, уларнинг ҳар бирини қайтадан тиклаш учун бир йилдан кўпроқ вақт ва йигирма миллион сўмдан кўпроқ пул талаб қилинади.

Ана шу ишлаб чиқаришдан маҳрум бўлиб қолиш хавфи жуда реалдир. Бу мурожаатномада аниқ рақамлар билан ифодалаб берилган. Июнь ойининг ўзидагина, деб хулоса чиқаришади металлурглар, халқ хўжалиги юз берган вазият туфайли бизнинг маҳсулотимиздан бир неча юз миллион сўмлик кам олди.

Металлургларнинг меҳнати жуда қийин, бинобарин, биз сизларнинг ижтимоий ҳимояланиш ва адолатга интилаётганликларингизни бошқаларга нисбатан яхшироқ тушунамиз. Аммо биз мақсадга эришиш учун сизлар танлаб олган йўлга қўшила олмаймиз. Иш ташлаш ҳамма масалаларни ҳал қилмайди. Мамлакат халқ хўжалигининг ўзаро боғлиқ мураккаб комплексида ҳар қандай ҳалқанинг узилиши бутун занжирнинг бузилишига олиб келади.

Иқтисодиёт вайрон бўлган пайтда ижтимоий соҳада муваффақиятга эришиб бўлмайди. Яшаш учун ишлаш керак. Бу шиор эмас, балки ҳақиқатдир, ҳурматли ўртоқлар, буни ҳисобга олишга даъват этамиз.

Съезд делегатлари ҳар иккала мурожаатномани қўллаб-қувватлашларини қарсаклар билан изҳор этдилар.

Съезд партияни янгилаш йўлида амалга оширадиган қатъий ҳаракатларгина мамлакатда тўпланиб қолган кескинликни бартараф этишга ёрдам беради, деб ҳисоблайди Арманистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби **В. М. Мовсисян.** Қуруқ гаплар билан партиянинг обрўсини мустаҳкамлаб бўлмайди, деди у. Аниқ ишлар, халқнинг бу ишларга чинакам муносабати — ҳар қандай сиёсий партия обрўсининг мезонидир.

Арманистон коммунистлари, деб давом этди нотиқ, инқилобий қайта қуриш йўлини тарихий жиҳатдан оқланган йўл, деб ҳисоблайдилар. Бироқ уларнинг орасида дастурий баёнот лойиҳаси юз бераётган жараёнларнинг бутун аҳамияти ва теранлигини акс эттирмайди, жуда кўп энг нозик саволларга жавоб бермайди, деган фикр устунлик қилмоқда.

Делегат Иттифоқнинг келажаги тўғрисидаги масалани ана шундай нозик масалалардан бири, деб ҳисоблайди. Унинг гапларига қараганда, Совет Иттифоқи давлатлараро муносабатлар хилма-хил бўлган мустақил давлатлар иттифоқи бўлиши лозим. Иттифоқдош жумҳуриятлар Компартияларининг бир-бирлари билан ва марказ билан алоқаларининг характери ва мазмуни янги давлат структурасига ўхшаш бўлиши лозим. Шу сабабли партиямизнинг келажаги бизнингча суверен давлатлар мустақил Компартияларининг иттифоқидир, деди нотиқ.

Арманистон Компартиясининг раҳбари партия миллатлараро сиёсатининг бир қанча жиҳатларига нисбатан ўз мулоҳазаларини айтди. Асосан улар Тоғли Қорабоғ мухтор вилояти теварагидаги воқеаларнинг ривожланиши давомида намоён бўлди. Нотиқ жумҳуриятдаги зилзила оқибатларини тугатиш муаммоларига ҳам тўхталди. Арман халқи, деди у, ҳамдардлик ва ёрдам учун самимий миннатдордир, лекин съездга шуни маълум қилиш лозимки, зилзила оқибатларини тугатиш давлат программаси бутунлай барбод бўлди: жумҳуриятнинг уч ярим миллион аҳолисидан салкам бир миллион киши, шу жумладан, 260 минг қочоқ учинчи қишни палаткаларда ва вақтинчалик уйларда ўтказишга мажбур бўладилар.

Партия съездга оғир муаммолар юки билан келди — **Б. Н. Ельцин** ўз нутқини ана шундай бошлади. Консерватив кучлар қайта қуришнинг дастлабки босқичида мудофаага ўтган бўлсалар, кейинчалик улар ҳужумга ўтдилар. Бу ҳол партиянинг тўла ҳокимлигига реал хавф соладиган иқтисодий ислоҳот бошланган пайтда, демократиялаш жараёнлари бошланганда, ошкоралик дастлабки қадамларни қўя бошлаганда юз берди. Партиядаги консерватив кучларнинг ҳаракатларини чеклаб қўйишга муваффақ бўлинмади. Нотиқнинг таъкидлашича, буни РСФСР Компартияси таъсис съезди ҳам кўрсатди.

Бизнинг съездимиз қандай эканлигини яққол кўриш лозим, деб давом этди Россия Олий Советининг Раиси. Ҳар олти минг коммунист ўз делегатини тўғридан-тўғри сайлаши учун барча платформалар ва гуруҳлардан делегатларни демократик асосда сайлашга Сиёсий бюро ботина олмади. Шу боисдан ҳам Съездлар саройи деворларидан ташқарида халқ ҳал этаётган қайта қуриш ва уни ривожлантириш йўллари тўғрисидаги масала съездда асосий масала бўлмади. Бу ерда КПССнинг ўз тақдири, аниқроқ айтганда, унинг юқори бўғинларидаги аппаратнинг тақдири тўғрисидаги масала турибди.

Бу аппарат ўзгаришлар қилишга ботина оладими, сўнгги имкониятдан фойдалана оладими? У партияни қайта қуришга киришадими ёки маҳкум этилган шаклларга ёпишиб олиб халққа нисбатан оппозицияда тураверадими? Агар халққа нисбатан оппозицияда қоладиган бўлса, КПСС етакчилик ҳам қила олмайди, ҳатто Советларда вакиллари бўлган партия ролини ҳам сақлаб қололмайди. Бошқача фикрловчилар чиқиб кетганидан кейин мол-мулк ва ҳокимият партия қўлида қолади, деб ўйлаш хом хаёлдир. У ҳолда таназзулга учраган халқ олдидаги қарзини тўлашга мажбур бўлган партия сифатида КПССнинг мол-мулкини бутунлай национализация қилиш учун умумхалқ кураши бошланади. Партия раҳбарлари шахсан ўзлари мамлакатга ва халққа етказган зарар учун уларни судга бериш учун кураш бошланиши ҳам мумкин. «Аппарат партияси»нинг истиқболи ана шундай, нотиқнинг фикрича, бу ҳақда Шарқий Европа Компартияларининг тақдири эслатиб турибди.

Бу ҳолдан чиқадиган йўл борми? Бор, лекин бу жуда қийин йўл. Бу йўл тубдан янгилашдадир. КПССда платформаларни ташкилий жиҳатдан қайд этиб қўйиш ва ҳар бир коммунистга ўз сиёсий тақдирини ўзи белгилаш учун вақт бериш, номини демократик социализм партиясига ўзгартириш зарур. Ҳозирги съездда умумий декларацияни қабул қилиш ва янги съездни тайёрлайдиган раҳбариятни сайлаш лозим. Партия ҳар қандай давлат вазифаларидан холи бўлиши керак. Унинг армиядаги, Давлат хавфсизлиги комитетидаги, давлат муассасаларидаги ташкилотлари тугатилиши керак. Ишлаб чиқаришда эса уларнинг тақдирини меҳнат жамоалари ва коммунистларнинг ўзлари белгилайдилар. Партия аъзолик бадаллари энг кам миқдорда бўлиши керак.

Парламент типидаги партия — мамлакатдаги демократик кучлар иттифоқининг бир қисми бўлиб, жумҳурият Олий Советининг Раисининг гапларига қараганда, амалда жамиятнинг етакчиси бўла олади, қайта қуришнинг муқаррарлигига кафолат беради. Воқеалар мислсиз тез ривожланмоқда, деб таъкидлади нотиқ. Бу воқеаларнинг боришини тўхтатишга уриниш партияни тўла тарихий мағлубиятга олиб бориши шубҳасиздир. Халқ ўзини олис коммунистик истиқболга чақирадиган сиёсий ташкилотни эмас, балки ҳар бир кишининг манфаатларини иш билан ҳимоя қиладиган сиёсий ташкилотни қўллаб-қувватлайди.

Туркманистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби, Туркманистон ССР Олий Советининг Раиси **С. А. Ниёзов** партияни янгилаш ва унинг сафларини жипслаштириш зарурлиги тўғрисида гапирди. Биз маърифатли сиёсий демократия йўлига эндигина ўтдик, ҳаёт эса анча илгарилаб кетди. Биз қандай дастурга амал қилмайлик, ана шу фактни тан олмаслик мумкин эмас, деб таъкидлади у. Коммунистлар сиёсий жипслашишни ҳали кўп ўрганишлари, тоталитар системанинг вайроналари остидан отилиб чиқиб, бутун мамлакатга ёйилган қудратли ҳаёт оқимини тартибга солишга қаратилган аниқ ҳаракатларни талаб қилувчи ҳозирги кунни сезгирлик билан реал идрок этишлари лозим.

Нотиқ жумҳуриятда сиёсий ва иқтисодий ислоҳотлар қандай амалга оширилаётгани, ошкоралик ва демократиялаш кучга тўлиб бораётгани ҳақида гапирди. Лекин у олис ва яқин даврдаги тарих мерос қилиб қолдирган даҳшатли иллатларга ҳам тўхталиб ўтди. Жумҳурият коммунистлари барча мураккаб жараёнларга бошчилик қилишга уринмоқдалар, халққа таянмоқдалар, аниқ ишлари билан халқ орасида обрў топмоқдалар. Қайта қуриш шароитида воқеаларнинг орқасида қолмай, фақат шундай ҳаракат қилиш керак.

Компартия Марказий Комитетининг котиби съездда авж олган баҳсларга ўз муносабатини билдирди. Унинг фикрича, демократия учун курашчи сиёсий маданият билан бирлаштириш, баҳсларда экстремизмдан, қарама-қарши туришдан қутилиш керак. Буларнинг ҳаммаси эски тасаввурларнинг натижаси бўлиб қайта қуришга халақит бермоқда ва ҳатто унга тўсқинлик қилмоқда. Жамиятга эса тинчлик, фуқаролар аҳиллиги, халқ қайси жумҳуриятда яшаётган бўлмасин унинг турмушини яхшилашга қаратилган тадбирлар керак. Бошқариладиган бозор муносабатларига пухта тайёргарлик билан ўтиш, федерацияни янгилаш ҳам турмушни яхшилашга кўмаклашади.

Улуғ Октябрнинг 50 йиллиги номли Ғарбий Сибирь металлургия комбинати (Кемерово вилояти) бош директори **Б. А. Кустов** партияни обрўсизлантиришга ҳаракат қилиб, унга ҳужум қилаётган кишиларга зарба берувчи сўзлар билан ўз нутқини бошлади. Ленинни, ленинча партияни ҳақорат қилаётганлар билан биз бир йўлдан бора олмаймиз. Биз Ленин партиясини ҳурмат қилувчилар билан жипслашамиз.

Нотиқ мамлакатда юз берган танглик ҳолатини таърифлаб, ҳозирги вақтда яқин йилларга ва шундан кейинги истиқболга мўлжалланган илмий жиҳатдан асосланган, иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан пухта текширилган программа ҳар қачонгидан ҳам зарурлигини таъкидлади. Шундай бир мисолни олиб кўрайлик: ҳозир корхоналар ҳукумат оғизда эълон қилган, лекин на ҳуқуқий, на иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамланган ўз мустақиллигини амалга оширишга қодир эмас. Агар илгари ўтказилган иқтисодий ислоҳотлар ва ўзгартишлар беш йилликнинг бошида таркиб топган ишлаб чиқариш даражасини маълум даражада сақлаб туришга имкон берган бўлса, мамлакатда юз берган ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тартибсизлик барча куч-ғайратларни пучга чиқармоқда.

Сўнгра нотиқ 1985 йилнинг апрелида мамлакатдаги аҳволни тўғри таърифлаб берган ва қайта қуришга бошчилик қилган партия ҳамда унинг раҳбарлари сезгирлиги ва мардлигини одамлар муносиб баҳоладилар, деди. Лекин, унинг фикрича, ана шундай фазилатлар кейинги даврда, айниқса, қисман индустриал Кузбассни қамраб олган иш ташлаш даврида партия Марказий Комитети ва Министрлар Кенгашига етишмай қолди.

Нотиқнинг назарида бундан буён аҳвол тағин оғирлашиши мумкин. Ҳозирги вақтда таклиф этилаётган бозор иқтисодиётига ўтиш ва айни пайтда нарх-навони ошириш ва корхоналарнинг фойдасини мумкин қадар кўпроқ тортиб олишга интилиш рентабелликнинг кескин пасайиб кетишига олиб боришини истисно қилиб бўлмайди. Бош директор ўзи бошчилик қилаётган комбинат мисолида хўжалик юритиш янги системасидаги иқтисодий вазиятни таҳлил қилиб берди. У иқтисодий тусдаги қонун ҳужжатларининг аниқ ва барқарор бўлишини ёқлаб чиқди. Бундай ҳужжатлар инсон манфаатлари ва у орқали умуман давлат манфаатлари учун ишлашга ёрдам беради.

ВЛКСМ Марказий Комитетининг биринчи котиби **В. М. Зюкин** ўтаётган съездни партия-хўжалик фаоллари йиғилишига қиёслади. Ҳамма нарса — қишлоқ, экология, ижтимоий кулфатлар ҳақида ачиниб гапирилмоқда, лекин бошланғич ташкилотларнинг овози жуда кам эшитилмоқда, партиянинг ривожланишига нималар тўсқинлик қилмоқда ва уни янгилашда нималар асосий нарса бўлиши керак деган саволларга жавоб йўқ.

Нотиқ ўнлаб йиллар давомида биринчи марта ВЛКСМ партия съездига нисбатан ўз позицияси борлигини айтди. Ҳукуматнинг ҳар қандай топшириқларини бажаришга тайёр турган ва ҳар қандай йўлбошчига содиқ бўлган комсомол энди йўқ. Комсомолнинг позициясида тараққиёт мантиқи ҳам, ёшлар бўлажак иттифоқининг асосий белгилари ҳам, КПССнинг ёшларга доир сиёсати қандай бўлиши ҳам акс этган.

ВЛКСМ Марказий Комитетининг биринчи котиби КПССга янгиланишни, сўллашишни ва ёшаришни тилаб, ана шу мақсадларга эришиш йўлларига батафсил тўхталди. Унинг фикрича, партия вазиятни фаразлаш воқеаларнинг олдини олиб ҳаракат қилиш қобилиятига эга бўлиши лозим. У партиянинг федератив тузилишини истиқболли, деб ҳисоблайди, бундай тузилиш туфайли жумҳурият партиялари ва КПСС марказий органининг тағин ҳам мустаҳкамроқ муносабатларини, шунингдек коммунистларнинг бирлашмалари янги шаклларини — территориал ташкилотларни, партия клубларини ва бошқаларни ўрнатиш мумкин бўлади.

Партияда сўз ва иш бирлиги реал амал қиладиган қоидага айланиши лозим. Амалда шундай бўляптики, партия аъзолари оммасининг ҳокимияти тўғрисида жуда кўп чиройли гапларни айтиш мумкин, сўнгра эса ана шу омма билан маслаҳатлашмай тинчгина Россия Компартиясини таъсис этиш мумкин. Нотиқни консерватив — эски ақидалардан иборат тамойилларнинг, бошқача фикрловчиларни таъқиб этишга уринишларнинг кучайиб бораётганлиги, сиёсий раҳбариятнинг ислоҳотчи қисми қаттиқ танқид қилинаётгани ташвишга солмоқда. Унинг назарида одамлар стратегик мақсадлардан ташқари мамлакатни тангликдан олиб чиқишнинг ўзлари учун тушунарли бўлган аниқ ва реал программасини таклиф қиладиган сиёсий кучнигина қўллаб-қувватлайдилар.

У ана шундай программани июль—август ойларида ишлаб чиқиш учун съезд комиссиясини тузишни таклиф қилди, бу программани янги таркибдаги Марказий Комитет Пленуми СССР Олий Советининг тўртинчи сессиясига тақдим этиши мумкин. Бунга фақат КПССнинг эмас, шу билан бирга бошқа барча сиёсий кучларнинг ақл-заковати ва тажрибасини жалб этиш лозим. XXVIII съезд қайси партияга мансублигидан қатъи назар ислоҳот тарафдорлари блокини тузиш ташаббускори бўлиши мумкин. Комсомолнинг раҳбари партиянинг жамиятни жипслаштириш имконияти фақат мана шунда, деб билади.

Ҳозирги барча муаммоларимиз сабаби кўп жиҳатдан шундаки, қайта қуриш стратегик жиҳатдан теран ишлаб чиқилмасдан бошланди. Тактикада ҳам катта хатоларга йўл қўйилди, деб ҳисоблайди КПСС Иркутск вилоят комитетининг биринчи котиби **В. И. Потапов.** Унинг фикрича, бу айниқса иқтисодий сиёсатни амалга оширишда намоён бўлди ва бошқаларга нисбатан россияликларга жуда оғир тушди.

Вилоят комитетининг котиби бош мафкура ходимлари ва партиядаги кадрлар сиёсати ташкилотчилари вазифаларини уддалай олмаганликлари сабабли М. С. Горбачевга янги сиёсий команда зарур, деган ишончни билдирди. Қайта қуришнинг мафкуравий, илмий асосланган режаларини ишлаб чиқишга, «ривожланган социализм» давридаги диссертацияларнинг ҳозир уни танқид қилаётган муаллифларини эмас, балки етакчи илмий кучларни жалб этиш лозим.

Нотиқ партия ва унинг жамиятдаги ўрни тўғрисида гапириб КПССни яхлит партия сифатида сақлаб қолиш зарурлигини таъкидлади, қайта қуришнинг асосий йўналишларидаги соғлом кучларни жипслаштириш муҳимлигини айтди, вилоят коммунистларининг кўпчилиги партиянинг ажралиши ғоясини қўллаб-қувватламасликларини таъкидлади.

Биз партия қандай бўлишини хоҳлаймиз — тарих йўлининг четига чиқиб қолган партиянимми ёки сиёсий вазиятга фаол таъсир этишга қодир бўлган партияними? Вилоят комитетининг биринчи котиби ана шу саволга жавоб қайтариб, маслакдошларнинг кўнгилли иттифоқи бўлган партияни, байналмилалчилик мавқеида мустаҳкам турадиган, марксизм-ленинизм таълимотини ижодий ривожлантирадиган, социалистик йўлга содиқ партияни ёқлаб чиқди. Партия сиёсат министрлиги эмас, балки амалий ҳаракатларнинг маркази бўлиши лозим. Партия ташкилотларида ҳозир айни шу амалий ишлар етишмаяпти, КПССдаги аъзолик кўпинча аъзолик бадалларини тўлашдангина иборат бўлиб қоляпти. Нотиқ партия тузилишининг ишлаб чиқариш — территориал қоидасини ёқлаб, мен барча коммунистлар фаол ҳаракат қилишлари тарафдориман, деди.

Делегатнинг фикрича, партия ҳозир ижтимоий-синфий негизини мустаҳкамлашга муҳтождир. Ленин томонидан ишчилар синфи партияси сифатида тузилган, сўнгра бутун халқ партиясига айланган КПСС ишчилар ва деҳқонлар билан алоқани сусайтириб юборди. Съезд ҳужжатларида партия тўғрисидаги тезисни ишчилар синфининг, барча меҳнаткашларнинг етакчиси сифатида таърифлаш, Марказий Комитетнинг таркибини эса, ижодий фикрловчи сиёсий етук ишчилар ва деҳқонлар билан янгилаш керак.

Съездга таклиф этилган Москва давлат дорилфунунининг доценти **А. В. Бузгалин** «КПССдаги марксча ҳаракат дастури» вакиллари номидан сўзга чиқди.

Социализм нима? У Европа маърифатининг анъанавий қадриятларидан қандай фарқ қилади? Партия бюрократиясининг ҳокимиятини қандай қилиб бартараф этиш мумкин. Мамлакатни ботқоқдан чиқариб олиш учун нима қилиш керак? Марксча ҳаракат дастури, деди нотиқ, мана шу ҳамма саволларга бериладиган жавобларнинг муқобил нусхаларини таклиф этишга тайёр.

Жамиятимиз турмуши зиддиятларидан келиб чиқадиган аниқ, қатъий марксча илмий таҳлил зарурлигини олим таъкидлаб ўтди. Бизда ҳукмронлик - бюрократлик системаси қарор топган деган фикрга тез орада ҳаммамиз рози бўламиз. Ҳозир бу система емирилиб бормоқда. Хўш, мана шундай шароитда биз қай йўлдан боришимиз керак? Нотиқ ўз ҳаракат дастурининг асосий бандлари мазмунига қисқача тўхталиб ўтди.

Иқтисодиёт соҳасидаги энг муҳим масала — мулк тўғрисидаги масаладир. Бизнинг назаримизда, деди у, мулкни давлат ихтиёридан чиқариш, демократиялаш учун, кўпинча таклиф этилаётганидек, корхоналарни хусусий кишиларга сотиб юбориш йўлидан эмас, балки меҳнат жамоаларининг мустақиллиги, уларнинг амалда ўзини ўзи бошқариши йўлидан, марказ билан ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўртасидаги шартномавий муносабатлар йўлидан, структурани қайта қуришнинг халқ иштирокида ишлаб чиқиладиган узоқ муддатли тармоқ программалари йўлидан бормоқ керак.

Бозор тўғрисидаги масала хусусида. Бозорда ҳам меҳнаткашлар, уларнинг бирлашмалари хўжайин бўлишлари мумкин. Агар биз даромадлар билан харажатлар ўртасида, меҳнат ва истеъмол мезони ўртасида аниқ нисбатни таъминласаккина, фақат шу ҳолда бизнинг бозоримиз уюшган жиноятчилик ва чайқовчилик уяси бўлмайди. Пулни ислоҳ қилиш таклиф этилади. Бу ислоҳот номи ёзилган ягона ҳисоб варақалари, солиқ декларациялари билан, даромадга ва меросга солинадиган ва ошиб борувчи солиқ билан тўлдирилади.

Ижтимоий-сиёсий соҳада амалий ҳокимият керак, бу ҳокимият ҳар бир меҳнаткашга ғамхўрлик қиладиган бўлади. Бунга эришиш йўли бор, у ҳам бўлса, Советлар ҳокимиятидир, муваққат иқтисодий ваколатлар Советлар ҳокимиятининг қўлига ўтказилади.

Нотиқ партияни янгилашнинг энг муҳим масалаларига оид фикрларини баён этди. Бошланғич ва маҳаллий партия ташкилотларининг амалий мухториятини таъминлаш керак. Партия бадалларининг 50 фоизи ва ундан ҳам кўпроғи айни шу ташкилотларда қолдирилиши керак. Олий даражалардаги партия комитетларини ижрочи-мувофиқлаштирувчи органларга айлантириш лозим. Партияда интизом керак ва мажбурийдир, бу — биргаликда қабул қилинадиган қарорлар интизоми бўлиши керак.

Ниҳоят, коммунистга социалистик йўлни кўзловчи ташкилотдагина эмас, балки истаган оммавий коммунистик ташкилотида ишлаш имкониятини таъминлаб бериш керак. Биз кўпгина оммавий ҳаракатларни эътибордан четда қолдирдик. Бу ҳаракатларнинг бир қисми социализмдан бошқа томонни кўзлайдиган бўлиб қолди, бу — бизнинг иллатимиз, бу иллатни тузатмоқ керак. Агар биз шу ташкилотларга борсак, мафкурамиз ўзгариб қолишидан қўрқамизми? Биз уларни ўзимизга эргаштириб боришимиз керак, уларнинг фикрини ўзгартира олишимиз лозим. Марксча ҳаракат дастури, умуман айтганда, ғайрисоциалистик позицияларда турган меҳнат конференциясида ишламоқда. Аммо уларни ишчиларнинг манфаатларини ҳимоя қиладиган аниқ шиорни таклиф қилсангиз, улар уни қўллаб-қувватлайдилар. Биз ҳамма жойда мана шундай руҳда ишлашимиз керак. Акс ҳолда бизни демократик ҳаракатлардан қувиб чиқарадилар.

Биз умуммиллий ёнғин арафасида турибмиз, биз шуни англаб олишимизни истайман. Масала мана бундай тарзда турибди: ё биз халққа бизсиз бўлгандан кўра, биз билан бўлиш унга яхшироқ эканини амалда исбот қиламиз, ёки халқ коммунизмдан юз ўгиради. Ҳар биримиз шундай қилишимиз керак. Биз ҳаммамиз биргаликда эса пролетар мадҳиясидаги: «...биз озодликка ўз кучимиз билан эришамиз» деган сўзларни ёдда тутишимиз керак.

Қаёққа боряпмиз ва қандай боряпмиз? — деган савол замонамизнинг туб саволидир. Инсонпарвар демократик социализм сари боряпмиз, дейиш бу саволга жавоб бўла олмайди. «КПССдаги демократик ҳаракат дастури»нинг асосий қоидаларини баён этиб берган Москва олий партия мактабининг ректори **В. Н. Шостаковский**нинг фикрича, бизнинг энг яқин мақсадларимиз — биринчидан, инсоний жамиятни вужудга келтиришдан иборат, бу жамиятда инсоннинг ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий турмушини эркин танлаб олишига қонун йўли билан кафолат берилади. Бу жамиятда инсон ҳуқуқларининг умумий декларацияси ҳақиқатан қарор топади. Бу жамиятда бир мафкуранинг ҳокимлиги бўлмайди, балки виждон эркинлиги ҳукмронлик қилади.

Нотиқ ҳуқуқий давлатни барпо этиш ҳақида гапириб, бунда армия, ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари, давлат хавфсизлиги комитети ва барча давлат идораларининг аппарати сиёсатдан шубҳасиз холи қилинади, деб таъкидлади. Армия сиёсатдан ташқарида бўлмайди, деган гап-сўзлар тушунчаларни сохталаштирувчи ҳийлагарликдир. Ҳамиша ва ҳамма ерда армия сиёсатнинг қуроли, аммо биздагидек партия сиёсатининг эмас, балки давлат сиёсатининг қуролидир, деб қўшиб қўйди у.

Олим равнақ топувчи иқтисодиёт сари қандай силжимоқ керак, деган масалага ўтиб бундай деди: иқтисодий фаолиятдан мафкуравий чеклашларни олиб ташлаш зарур. Мен учун социалистиклик мезони битта. У ҳам бўлса, инсоннинг фароғати ва эркинлигидир. Мулкчилик шаклларининг қандай бўлишининг мутлақо фарқи йўқ. Шу шакллардан қандай фойдаланилиши, бу шакллар инсонга, бутун жамиятнинг равнақига қандай хизмат қилиши муҳимдир.

Нотиқнинг фикрича, «социалистик йўл» — бор-йўғи такрорланадиган шиордир. Янги жамиятда меҳнатга қизиқтирувчи омиллар муаммоси ҳал бўлмай турибди. Ғайриқтисодий мажбурлаш системаси, қатағонлар системаси самарали бўла олмайди.

Биздаги одамлар дангаса, деган гап бўҳтондир. Инсонга, меҳнатга қизиқтирувчи нормал омилларни, иқтисодий манфаатни қайтариб бериш керак. Мана шунда натижа ҳам бўлади. Халқимизнинг меҳнати билан барпо этилган ҳамма нарса, нотиқнинг ибораси билан айтганда, «ижтимоий Чернобиль» системасига қарамай барпо этилган, бу система одамларнинг ижодини буғиб қўйган, хўжасизлик ва маънавиятсизлик билан уларнинг ахлоқини бузган эди.

Бизнинг жуда ноинсоний шароитимизда ҳеч қандай ҳалол меҳнат — на ўқитувчининг, на олимнинг, на санъаткорнинг, айниқса ишчининг меҳнати қадрланмайди. Партиянинг тавбатазарру қилиши зарур, бу нарса жамиятни маънавий даволашнинг қудратли омили бўлиб қолиши мумкин.

Ҳокимиятга эга бўлган бюрократик табақа, нотиқнинг фикрича, қайта қуришга қаршиликнинг асосий манбаидир.

Биз инсон манфаатларини кўзлаб, аниқ-равшан ҳаракат қиладиган партиянинг тарафдоримиз, деб таъкидлади пировардида ректор. Кимни қўллаб-қувватлашни ва кимга ишонишни халқнинг ўзи танлаб олақолсин.

Коммунистлар, ошкора иш олиб борувчи марксистлар, социалистлар, сўл ва ўнг социал демократлар ҳамда партиямизнинг бошқа аъзолари, ўртоқлар — ВЦСПС Касаба уюшмалари ҳаракати олий мактаби кафедрасининг мудири **А. А. Сергеев** мана шундай истеҳзо билан залда ҳозир бўлганларга мурожаат этди. У Россия коммунистлари ташаббускор съезди ташкилот бюросининг топшириғига биноан айтдики, съезд ҳам, унда қатнашувчи коммунистлар ҳам ўзини КПССнинг дунёқараши ва стратегиясига қарама-қарши қўювчи қандайдир алоҳида ҳаракат дастурининг вакиллари эмас. РСФСР Компартияси таъсис съездининг натижалари компартиянинг ташкилий ва ғоявий бирлиги зарур ва мумкин бўлибгина қолмай, шу билан бирга муқаррар эканлигига ҳам ишонч бағишлайди.

Бирон кишининг шими эскириб кетганида, уни дарҳол ташлаб юбормай, балки янгисини топгунича ўша эскисида юриб туради, деб давом қилди иқтисод фанлари доктори. Биз иқтисодиётимиздан аввалги хўжалик воситасини зўрлик билан олиб ташладик, янгиси қачон бўлади-ю аввалги шим ўрнига нима бўлишини ҳеч ким бир маънилик билан айта олмайди. Оқибатда хўжалик барбод бўлиб бормоқда. Бизга эса ҳозир бундан бошқа йўл йўқ дейишмоқда. Лекин жамиятда, давлатда ва партияда ҳозирдаёқ бир қанча муқобил оқимлар — битта консерватив ва иккита радикал оқим ўртасида кураш кетмоқда.

Нотиқнинг фикрича, ҳукумат биринчи оқимнинг тарғиботчисидир. Бундай мавқе ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг иқтисодий тенгсизлик тузуми сари бўшанглик билан қоқилиб-суқилиб силжиб бораётганлиги силсиласида намоён бўлмоқда. Мана шу асосда пинҳоний иқтисодиётнинг ҳокимиятга ёпишиб олаётган ўзбошимча—бюрократик системаси қолдиқлари билан иттифоқи вужудга келмоқда. АНТ кооперативи билан бўлган воқеа бунинг яққол мисолидир. Иккинчи ёндашув — очиқдан-очиқ реакцион буржуарадикал ёндашуви бўлиб, уни ҳатто энг юқори партия даражаларида ҳам сўл ва демократик ёндашув деб аташаётгани кишини ажаблантиради. Ҳозирги пайтда пинҳоний иқтисодиётга ошкора тус берилишига даъват қилаётган, хусусий мулкчиликка чақираётган, партиянинг оддий аъзоларини суд жавобгарлигига тортмасликка илтифот билан рози бўлаётган кимсалар сўллар бўлиб қолишдими? — деди нотиқ. Унинг фикрича, гап ижтимоий-сиёсий турмушимиздаги ўта ўнг радикал-буржуапараст оқим ҳақида бораяпти.

Нотиқ биринчи ёндашувни ҳам, иккинчи ёндашувни ҳам асосан истеъдодли муттаҳамлардан иборат бўлган кишиларнинг кичик гуруҳи деб аталмиш гуруҳга наф келтирувчи боши берк кўчалар эканлиги аввал бошданоқ маълум, деди. Халқимиз бундай қайта қуришга тоқат қилмайди, коммунистлар партияси бўлмиш партия эса ном-нишонсиз йўқолиб кетади.

Олим бозор иқтисодиётини таърифлаб, бозорнинг товарлар, хусусий капитал ва ишчи кучидан иборат уч хил шаклини айтиб ўтди. Хусусий капитал билан ишчи кучи бозори бирга қўшилганида ҳатто уни тартибга солиб туриладиган бозор деб айтишаётган тақдирда ҳам муқаррар равишда капитализмга хос бозорга олиб келади. Ижтимоий-иқтисодий йўлни ишлаб чиқишга нисбатан бирдан-бир илмий ёндашув шундан иборатки, бутун жаҳон иқтисодиётида объектив равишда авж олиб бораётган ишлаб чиқаришни моддий умумлаштириш жараёнига таяниш зарур. Бу жараён мураккаб, зиддиятли бўлиб, баъзида нотекис бормоқда, аммо бутун жаҳон тажрибаси бу жараённи тўхтатиб бўлмаслигидан далолат бермоқда. Шундай шароитда давлат ихтиёридан чиқариш йўлини тутиш (бу йўл умумийликни тарқатишнинг энг жўн йўли бўлур эди) — Энгельс сўзлари билан айтганда, иқтисодий заруратга қарши бориш демакдир.

Сўнгра кечқурунги мажлисда раислик қилувчи **П. К. Лучинский** съезд секретариатининг раҳбари **А. Н. Ильин**га сўз берди, у тўрт кун ичида қилинган ишлар тўғрисида делегатларга ахборот берди. Жумладан, секретариат ўзининг ҳар кунги мажлисларида нутқ сўзлаш учун сўз берилиши тўғрисидаги, расмий муқобил ҳужжатларни, делегатларнинг мурожаатларини ҳамда жамоалардан ва айрим фуқаролардан съезд номига келаётган хат-хабарларни тарқатиш ҳақидаги илтимосларни кўриб чиқди. Делегатларга ахборот соҳасида методик ёрдам берилди.

Съездда делегатларнинг 6 та бирлашмаси таркиб топди ва улар секретариат томонидан қайд этилди. Ана шу гуруҳлар орасида «Советлар», «Ёш коммунистлар», «КПССда демократик ҳаракат дастури тарафдорлари бўлмиш делегатлар», ишчилар гуруҳи ва бошқалар бор.

Делегатлар съезднинг асосий ҳужжатларини ишлаб чиқиш ва таҳрир қилишда фаол қатнашдилар. Устав, КПСС XXVIII съездининг Дастурий баёноти, унинг резолюциялари ва мурожаатномаларининг лойиҳалари юзасидан жами мингтадан кўпроқ таклиф ҳамда фикр-мулоҳаза олинди. Уларнинг ҳаммаси чаққонлик билан таҳрир комиссияси ҳамда бошқа комиссияларга юборилди.

Секретариат раҳбари сўзга чиқувчиларнинг рўйхатларини тузиш борасидаги иш ниҳоятда мураккаб бўлганлигини маълум қилди. Сўз бериш тўғрисида икки мингга яқин илтимос рўйхатга олинди. Микрофонларнинг олдида сўзга чиққанларни ҳам қўшиб ҳисоблаганда съезднинг жами салкам 400 қатнашчиси ўз нуқтаи назарини билдирди.

КПСС XXVIII съезди номига партия ташкилотларидан, меҳнат жамоаларидан, коммунистлар ва партиясизлардан кўпдан-кўп хат ва телеграммалар ҳамон келиб турибди. Съезд номига йўлланган почтанинг ҳаммасини секретариат биринчи навбатда кўриб чиқиб, президиумга маълум қилмоқда. Олинаётган хатлар орасида айрим хўжалик масалаларини кўриб чиқиш илтимос қилинган мурожаатлар оз эмас, шикоятлар ҳам бор. Уларнинг ҳаммаси кўриб чиқиш учун тегишли идораларга юборилди. Секретариат КПСС Марказий Комитетининг Куйбишев кўчаси 23-уй, 11-подъездда жойлашган қабулхонасида фуқаролар шахсан қабул қилинаётганлигини делегатларга маълум қилди. КПСС Марказий Комитетига, жумладан XXVIII съездга йўлланган хатларни қабул қилиш ҳам шу ерда ташкил этилган. Съезднинг иш кунлари фуқароларни шахсан қабул қилишни ташкил этиш юзасидан қўшимча чора-тадбирлар амалга оширилди.

Нотиқ съездда секретариат томонидан кўриб чиқилмасдан тарқатилаётган ва ҳамиша ҳам эзгу мақсадларни кўзламаётган материаллар мавжудлиги ҳақида хабар қилди. «Демократик иттифоқ» варақаси — КПССга ёзилган ғазабнок ҳақоратнома мисол қилиб келтирилди. Ўз-ўзидан равшанки, бу нарса партия анжуманининг нормал ўтишига кўмаклашмайди, бундай ҳаракатларнинг ташкилотчилари ва ижрочиларининг ҳақиқий башарасини кўрсатади.

ВЦСПС раиси **Г. И. Янаев** ҳозирги пайтни ва партиядаги вазиятни шунчаки ташвишлигина эмас деб атаб, мамлакат 1917 йилдан кейин энг мураккаб даврни бошидан кечирмоқда дейиш мумкин, деди. Жамиятда ялпи танглик вужудга келди.

Биз танглик тўғрисида гапирганимизда биринчи таънани партия раҳбариятига қилишимиз керак. Қайта қуришнинг бошида одамларда бир неча ўн йилликлар мобайнида йиғилиб қолган муаммолар қисқа вақт ичида ҳал қилиниши мумкин, деган хом хаёл уйғотилди. Кишини қийнаётган саволларнинг боиси мана шунда бўлиб, наҳотки халқимиз ҳамма нарсани «таг-туги билан» вайрон этиш орқали яна тарихий йўлни босиб ўтиши керак бўлса? — деган савол шуларнинг биридир.

Партия қайта қуришга психологик жиҳатдан ҳам, назарий жиҳатдан ҳам, ташкилий жиҳатдан ҳам тайёр эмас эди, деб ҳисоблайди совет касаба уюшмаларининг раҳбари. Шу туфайли бу съездда ғолиблар тўғрисида, мағлублар тўғрисида ҳам гап юритмаслик муҳимдир. Натижада битта ғолиб, у ҳам бўлса, партия бўлиши керак.

Нутқда социалистик жамият барпо этиш истиқболларига катта эътибор берилди. Биз айни қандай социализм барпо этмоқчи эканлигимизни одамларга айтишимиз шарт, деб давом қилди ВЦСПС раиси. Халқ билан фақат ҳақиқат тилида гапириш керак, деди у. Аммо ҳақиқат қанчалик аччиқ бўлмасин, у чексиз пушаймондан иборат эмас. Кейинги беш йил мобайнида партия пушаймон қилишдан бошқа нарсани билмаяпти. Уни айбдорлик ва ноқобиллик туйғусидан халос этиш лозим. 18 миллионли партияни сазойи қилиш мумкин эмас.

Нотиқ КПССни жипслаштириш йўллари тўғрисида гапириб, партия аъзоларини муштарак аниқ-равшан иш жипслаштиришга қодир эканлигини айтди. Энг муҳими партия жамоатчилигининг асл муддаосини ифода этиши лозим.

(Давоми тўртинчи бетда).

АЧЧИҚ ҲАҚИҚАТ ТИҒИ ОСТИДА

(Давоми. Боши биринчи, иккинчи ва учинчи бетларда).

Шу муносабат билан партия ва касаба уюшмаларининг ўзаро муносабатлари модели кўриб чиқилди. КПСС ўзининг касаба уюшмалари билан алоқаларини шериклардек тенг ҳуқуқли асосда қуриши керак деган фикр изҳор этилди. Ишчи коллективларида партия фаолиятини кучайтириш зарур. Шундай қилгандагина ишчилар ҳаракатида чинакам устунлик қилиш мумкин.

Нотиқ бозор иқтисодиётига ўтишга тўхталиб, касаба уюшмалари бозор муносабатларининг тарафдорлари эканлигини таъкидлади. Аммо улар энг кам зарар етказадиган усулни танлаб олиш мақсадида ана шундай ўтишнинг барча моделларини муқобиллик асосида кўриб чиқиш зарур, деб ҳисоблайдилар.

Ч. Т. Айтматов қайта қуришнинг фалсафий ва маънавий жиҳатларига тўхталди. Ёзувчининг фикрича, қайта қуриш оғир синовларни олиб келди, демократиялаш давомида зўравонликка асосланган, ўз шанини танқид гардидан жуда қаттиқ ҳимоя қилиб келган тоталитар тузумнинг оғир юки остида чуқур яшириниб, кўп йиллар мобайнида йиғилиб қолган барча иллатларни очиб ташлади.

Бизнинг қайта қуришсиз иложимиз йўқмиди, аввалгидек ҳамма нарсадан бехабар ва ўзимиздан мамнун бўлиб яшай олармидик? Қирғоқдан сал нарида бошқа мамлакатларнинг қудратли ва яхши жиҳозланган кемалари саноати юксак даражада ривожланган маърифатли дунё сари сузиб ўтаётган бир пайтда социализм кемасини бурлаклардек зўр-базўр тортиб бора олармидик? Ҳа, уларнинг палубаларида ҳамма иш батартиб бўлмасада, лекин улар сузиб борардилар, биз эса бир амаллаб юриб ҳамиша уларнинг кетидан сўкиниб ва дўқ-пўписа қилиб қолардик. Ҳақиқатни гапиришга журъат этган бурлакларни эса социализмга «туҳмат» қилди деб шармандаи-шармисор қилишарди.

Эндиликда қайта қуриш шарофати инсон руҳининг универсал камолотида янги-янги ютуқлар бермоқда. Ижтимоий инқилобдан фарқли ўлароқ бу — барча замондошларнинг, шу жумладан қайта қуриш муҳолифларининг ҳам ютуғидир. Бу — шахс демократик жамиятда яшашининг янги босқичидир. Бу — умуман, тоталитар-социалистик мамлакатларда эса айниқса даврнинг маърифатли эркинликлар ва ҳуқуқлар сари ёриб ўтишидир.

Эртага қайта қуриш ижтимоий эволюциянинг янги даврасн олдида ғоялар кураши учун старт майдончаси каби ортда қолади. Шу боисдан партия съездида ҳам (партиянинг ўз манфаатлари билан чекланганлиги ҳамиша бировларнинг бошқалар устидан ҳукмронлиги воситаси бўлиб хизмат қилиб келди) эндиликда сўз ва эътиқодлар эркинлиги ҳукм сурмоқда. Бу ҳам ижтимоий инқилобнинг янги, шу вақтга қадар номаълум тури бўлмиш қайта қуришнинг ютуғидир. Бизнинг жафокаш ватанимиз, бизнинг КПСС — ҳақиқатан ҳам тақдирга дахлдор партия, бизнинг ҳақиқат чорраҳаларида шу қадар машаққат билан орттириб бораётган янги тарихий тафаккуримиз мана шу мушкул жаҳоншумул жараённинг марказида бўлиб қолди.

КПССнинг, Совет Иттифоқининг бундан буёнги тараққиёти, коммунистик ҳаракатнинг, коммунистик ва ишчи партияларнинг тақдири кўп жиҳатдан съезднинг якунларига боғлиқ бўлади, деди Эстония Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби **Э.-А. А. Силлари**.

У жумҳурият Компартияси тушиб қолган мураккаб вазиятга батафсил тўхталиб, XIX Бутуниттифоқ партия конференциясида вужудга келган аҳволни эслатиб ўтди. Биз ўшанда ўзимизнинг ҳаракат дастуримизда шартномани, регионал хўжалик ҳисоби ва бошқа ғояларни таклиф этганимизда бизни тушунишмаганди, эндиликда эса юксак минбарлардан туриб шулар ҳақида гапиришмоқда, деди биринчи котиб. Мустақиллик тўғрисидаги декларация жуда қаттиқ танқидга сабаб бўлган эди, эндиликда эса Россияда шундай декларация қабул қилинди, бошқа жумҳуриятларда тайёрланмоқда. Демак, бу замон амри экан-да?

Нотиқ жумҳурият Компартиясининг мустақиллиги масаласига асосий эътиборни қаратди. У шундай фикрни билдирдики, ижтимоий турмушни демократиялаш, мустақилликка қаратилган йўл — буларнинг ҳаммаси Компартияга КПССнинг фақат жумҳурият органи бўлиб қолиш имконини бермайди, ваҳолонки, шундай бўлган эди ва Устав лойиҳасида шу нарса кўзда тутилган. Жумҳурият Компартияси аввало жумҳуриятнинг манфаатларини ифодалаши ва ҳимоя қилиши керак. Айни шу боисдан Эстония Компартияси мустақиллик йўлини тутади.

Нотиқнинг фикрича, КПССни барпо этишнинг ташкилий принциплари ҳам янгиланиши зарур. Бунда ҳам келажак, гарчи бу қоидани ҳали барча қабул қилмаётганига қарамай, компартиялар иттифоқиникидир. Ноэпчил, қаттиқ структурали, сиёсий маневр қилиш имкониятига эга бўлмаган партия сиёсий етакчилик қилишга умид боғлаши амри маҳол.

Федерализм принципи партияни парчаланишга, миллий хонадонлар бўйича тарқаб кетишга олиб келади, деб ҳисобланмоқда. Биз эса бир миллат партиясини эмас, балки кўпгина миллатларнинг коммунистлари аъзо бўладиган жумҳурият мустақил Компартиясини назарда тутаяпмиз, деди нотиқ.

Нотиқ КПСС раҳбарияти шанига айтилган танқидга тўхталиб, қатъий ишонч билдирдики, партия ва мамлакатда объектив жараёнлар рўй бермоқда ва гап кимнингдир ёвуз хоҳиш-иродаси жамиятни бўшаштиришида эмас. Масъулият муаммоси сақланиб қолмоқда, аммо шуни ёдда тутиш керакки, ривожланиш қонуниятларига қарши ҳаракат қилиш жамият учун ижтимоий фалокат келтириб чиқариши мумкин. Айбдорлардан кўра кўпроқ содир бўлаётган воқеаларнинг сабабларини аниқлаш лозим. Раҳбариятнинг фаолиятига келганда, делегатнинг фикрича, Марказий Комитет билан унинг раҳбарияти умумсиёсий йўлига ва бу йўлни Марказий Комитет аппарати қандай таъминлаётганига алоҳида баҳо бериш керак. Биринчи ҳолда баҳо ижобий, иккинчисидан эса қониқарсиздир.

Мунозара давомида микрофонлар олдида туриб сўзга чиқиш анъанавий бўлиб қолди. Бу сафар у алоҳида ўткирлиги билан ажралиб турди. Чунончи, Коми АССРдан келган делегат **Н. Н. Герасимов** афсуски, анъанага айланиб қолган «қарсак чалиб бўғиш тактикаси»га қарши кескин гапирди. Миллатнинг фахри бўлган кишиларни минбардан ҳайдаб юбориш уят, деди у. У жумладан Айтматов, Кугультинов, Ульяновнинг фамилияларини тилга олди. Куйбишевлик делегат **О. Н. Сисуев** ҳам унинг фикрига қўшилди.

Белоруссиядан келган делегат **А. А. Малофеев** съезднинг телевидение орқали ёритилишидан қониқмаётганлигини билдирди. Нутқлар жуда ҳам қирқиб ташланганки, одамлар гап нима ҳақида бораётганини англаб ололмаяптилар, деб таъкидлади у.

Шу муносабат билан раислик қилувчи матбуот билан алоқа қилувчи гуруҳга сизнинг нуқтаи назарингиз қандай? — деб мурожаат этди. Гуруҳ номидан ТАССнинг бош директори **Л. П. Кравченко** съезд ишининг оммавий ахборот воситаларида ёритилишига тааллуқли бир қанча таклифлар киритди. Биз, деди у, кўп таклифлар, аниқроқ қилиб айтганда эса, съезд ишининг ёритилиши «қисқалиги ва бирёқламалиги» хусусида даъволар ҳамда «ғазабнок» хатлар олдик. Кўрсатувлар ҳақиқатан ҳам қанчалик бирёқлама эканлиги хусусида баҳслашиш мумкин, аммо шундай бўлган тақдирда бунга йўл қўймаслик керак. Комиссия Марказий телевидениенинг иккинчи канали орқали бир ярим соатдан икки соатгача ҳисобот бериш мумкин бўлур эди, деган хулосага келди. Ана шундай ҳисоботда ҳар бир нотиқ учун жой топилган бўлур эди, энг муҳими эса, нутқларни «ўз овозида», дикторнинг ижросида қайта тикланиши мумкин бўлган умумий жойлардан халос бўлиб, синхрон усулда эшитиш имконияти туғилган бўлур эди (жумладан, XIX партия конференцияси шундай ёритилганди). Делегат съездга мурожаат қилиб, агар сизлар лозим топсангиз Телевидение ва радиоэшиттириш давлат комитетининг раҳбариятига мана шу таклифдан фойдаланишни тавсия этиш мумкин бўлур эди, деди.

РСФСР Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби **И. К. Полозков** КПСС даги ишларнинг аҳволини таҳлил этиб, партиядаги парокандалик ва беқарорлик даври ҳаддан ташқари чўзилиб кетганлигини айтди. Нималар содир бўлаётганини билиб олишгина эмас, балки бирлашиш, вазмин ва амалий ҳаракатлар қилиш зарурлигини англаб етиш пайти ҳам келди. Шу жиҳатдан съездга тақдим этилган ҳужжатлар қатъий ишонч туйғусини уйғотади — бу ҳужжатлар мамлакат коммунистларининг коллектив ақл-заковатини, уларнинг таклифлари ва фикр-мулоҳазаларини ўзига сингдирган.

Нотиқ КПССнинг қисмати ачинарли ва коммунистларнинг тақдири мушкул бўлади, деб башорат қилаётган «соҳибкароматлар»га асло қўшилмаслигини айтди. Аммо унинг фикрича, партия ҳозир алоҳида ҳаракатларни амалга ошириши керак.

КПССни янгилаш йўллари РСФСР Коммунистик партиясини тузишга олиб келди, деб таъкидлади нотиқ. Бу ғоя қуйида пайдо бўлди. У кўп йиллар мобайнида партия оммаси орасида етилди ва партия ташкилотлари, вилоят ва ўлка конференциялари мутлақ кўпчилигининг тўла мададини олди.

Муфассал ҳаракат дастурини тайёрлаш, уни амалга оширишга фаол киришиш — ҳозир Россия Федерацияси коммунистлари учун ғоят муҳим вазифадир. Бу нарса унинг дастлабки қадамлариданоқ ўзини қарор топтиришига, бараллa намоён этишига имкон берган бўлур эди. Нотиқ шундай ҳаракат дастурининг асосий қоидаларини баён этди. Унинг фикрича, коммунистларнинг иши аввало, айниқса бозор муносабатларини жорий этиш шароитида гражданларни ижтимоий жиҳатдан муҳофаза қилишга куч-ғайратларини сарфлашдан иборатдир. Ишчиларнинг наказларини бажаришга кўмаклашиш — интизомни мустаҳкамлаш, шунингдек колхозчиларнинг қишлоқни ижтимоий жиҳатдан ободонлаштиришга бўлган умидини кучайтириш чораларини дарҳол кўриш ҳам муҳимдир. Хатарли даражада ҳамон ортиб бораётган жиноятчиликка қарши курашни қатъиян кучайтириш зарур.

Партия яқин ойлар ичидаёқ ўзининг масъулиятсизлик билан ҳар хил ваъдалар берадиган ва сафсатабозлик қиладиган партия эмас, балки демократик асосда ҳаракат қилиб, инсонпарварлик йўлида бунёдкорлик билан шуғулланадиган партия эканлигини жиддий равишда исботлаши лозим. Меҳнаткашлар ҳар бир партия ячейкаси, ҳар бир район, область ташкилоти фаолиятининг натижасини кўрганида бизни тушуниб, қўллаб-қувватлайдилар, деди Россия Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби.

Бирлик Россия тақдири учун асосий омил бўлади, деб уқтирди нотиқ. Халқнинг бирлиги, мамлакатнинг бирлиги, партиянинг бирлиги асосий омилдир. Москвадаги айрим партия ташкилотларининг коммунистлари чалғиб қолган ёки РСФСР Компартияси КПССнинг жумҳурият партия ташкилотларидан бири эканлигини, у билан ягона партия билетига, Программасига, Уставига эга эканлигини тушунмаётган ҳозирги шароитда бу айниқса муҳимдир. У ташкилий жиҳатдан расмийлашди, бу эса Россия партия ташкилотларининг кучига-куч қўшиб, улар ҳаракатининг мувофиқлашувини ошириши шубҳасиздир.

КПССга ҳужум қилаётган кимсалар айни мана шундан ҳамма нарсадан кўпроқ чўчимоқдалар. РСФСР Компартиясининг таъсис съезди теварагида ҳам ашаддий, нохолис мунозара авж олиб кетди. Бизни ҳозирдаёқ отнинг қашқасидек маълум бўлиб қолган «раҳнамолар» очган парокандалик йўлига елпатаклик билан солиб юборишнинг ҳожати йўқ, деди нотиқ. Фақат улар ҳали ҳам «қайта қуришнинг иш бошилари» даражасида юришганига афсусланасан, киши.

«Братскгорстрой» бирлашмасининг электромонтёри **Г. А. Першин** сўзга чиқиш тўғрисида ҳар куни съезд Секретариатига хат бериб турганига қарамай, залда ўрнатилган микрофон орқали съезд делегатларига мурожаат қилганидан кейингина сўз олди. Биз, оддий коммунистларга, деди у энди минбарда туриб, кўп йиллар мобайнида «юқорида» қабул қилинаётган нарсаларнинг ҳаммаси тўғри ва оз бўлмаса, муқаддас нарсалар деб келишди. Биз эса ҳозир етиб келган жойимизга қатъий ва дадил одим ташлаб бормадик. XXVII съезддан кейин партия раҳбарликнинг буйруқбозлик усулларини тугатиш тўғрисидаги шиорни эълон қилди. Аммо ҳозирги пайтда, делегатнинг фикрича, бу усуллар йўқ қилиниши бир ёқда турсин, ҳатто мустаҳкамланди, яна ҳам ўзгарувчан бўлиб, усталик билан ниқобланди.

Нотиқ партия раҳбариятида бюрократик аппарат қолганлигини, у ҳозир ҳам партияда, қолаверса, умуман жамиятда ҳам ҳокимиятни сақлаб қолаётганлигининг, партиядаги демократик ўзгаришлар жойидан силжимаётганлигининг асосий сабаби деб билмоқда. У партия раҳбариятида у ёки бу программалар учун шахсий масъулият ўрнатиш зарур, деган фикрни билдирди, Марказий Комитет Сиёсий бюроси аъзолари ва котибларининг ҳисоботларига танқидий баҳо берди, «бу нарса съезд учун беҳуда кетган вақт бўлди», деди у. Ишчи, жумладан, партиянинг обрўсини мустаҳкамлаши бир ёқда турсин, балки унга путур етказган программалар учун мафкуравий бўлимлар ва ташкилотларининг раҳбарлари шахсан жавоб беришлари керак, деб талаб қилди.

Сибирдан келган делегат янги Устав лойиҳасига тўхталиб, шуни айтдики, партиянинг барча аъзолари тенглиги тўғрисида Устав лойиҳасида эълон қилинган гап қонун бўлиб қолмайди, чунки партия табақаларга ажралиб қолган: ишчи коммунистлар ўз ҳаёти билан яшаб, амалда ҳеч нарсани ҳал қила олмайдилар, раҳбар коммунистлар эса бошланғич ташкилотларнинг фикрини ҳисобга олмай, партия турмуши масалаларини хуфиёна ҳал этадилар. Нотиқ шу муносабат билан лойиҳага қуйидаги қоидани киритишни таклиф этди: ҳар бир коммунист партия фаолиятида трест, бошқарма бошлиғи, министрлик бошлиғи ва ҳоказолар сифатида эмас, балки оддий партия аъзоси сифатида иштирок этади. Бунинг учун, деб таъкидлади у, корхоналар, идораларнинг барча раҳбарлари, район, шаҳар, вилоят партия комитетларининг ва энг олий даражадаги раҳбариятнинг ходимлари бошланғич партия ташкилотларида ҳисобда туришлари зарур. Шунда улар ҳақиқий турмушга яқин туриб, оддий коммунистларнинг кўз ўнгида бўладилар, бинобарин эса, қуйидан бўладиган соғлом ва конкрет танқиддан четда қолмайдилар.

Коммунист, ишчи сифатида ўзимга ўзим доимо савол бераман, деди **В. С. Белоусов**. Партия нима сабабдан ён бераяпти, позицияларидан чекинаяпти? КПССга лой чаплашаяпти, биз эса кечирим сўраяпмиз, хатоларимизни тузатишни ваъда қилаяпмиз. Кимдир заргарона айёрлик билан партияни ичидан бузяпти, унинг ғоявий ва ташкилий асосларига путур етказаяпти, халқ билан алоқасини бузяпти, деган таассурот пайдо бўлмоқда.

Шу йиллар ичида анча ишлар қилинди, деди Семипалатинск цемент заводи пудратчилар жамоасининг бригада бошлиғи. Лекин бизга Марказий Комитетнинг тузумимиз, тарихимиз, идеалларимизни қоралаш билан шуғулланаётганларга нисбатан қатъиятсизлиги, ночорлиги тушунарли эмас, Марказий Комитетнинг ҳаракат қилмаслиги натижасида барча даражаларда кутиб туриш одати пайдо бўлди. Сиёсий системани ислоҳ қилишга берилиб кетиб, биз кучларимизни ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этишдан чалғитиб юбордик, халқни унутдик, ҳаддан зиёд кўп гап-сўзлар ичида қолиб кетдик. Мамлакатимиз моҳиятан митинглар майдонига айланди.

Танглик эса тобора чуқурлашмоқда. Марказий Комитет фурсатни бой берди, коммунистлар ўртасида тегишли ишларни авж олдирмади, мафкуравий фаолиятни сусайтириб юборди. Раҳбарият ҳали ҳам жиддий камчиликларга йўл қўймоқда. Халқимиз ҳали у томон, ҳали бу томонга оғишдан чарчади. Коммунист ишчилар хатоларга принципиал баҳо беришни, айбдорларнинг номини айтишни, Сиёсий бюро аъзолари таркибини янгилашни талаб қилишмоқда. Акс ҳолда асосий масъулият бутун партия зиммасига, шу жумладан менинг зиммамга ҳам тушади. Мен эса бошқалар учун жавоб беришни хоҳламайман. Коммунист ишчилар Марказий Комитетдан, ҳукуматдан одамлар билан маслаҳатлашишни ва шундан кейингина катта-катта қарорлар қабул қилишни талаб этишмоқда. Партиялилар оммаси ҳокимиятини эълон қилиш ва айни вақтда аппарат қарорларини чиқариш мумкин эмас.

Нотиқ ядро полигони жойлашган ўз минтақасидаги мураккаб аҳвол ҳақида гапириб берди. Ваъдалар берилганига қарамай, полигон ҳақидаги масала ҳалигача узил-кесил ҳал этилмади.

Нотиқ нутқининг охирида партия синфий позицияларга қайтаётганлигини ва ишчилар синфи, барча меҳнаткашлар манфаатларига асосланишини съезд ҳужжатларига ёзиб қўйишни таклиф этди. Синфий позициялардан туриб, деди у, биз чалкаш ҳодисалар ва жараёнларни баҳолашимиз осон бўлади. Синфий ёндашувни умуминсоний қадриятлар билан алмаштириш мумкин эмас. Партия ўз позициясида қаттиқ туриши, марксизм-ленинизм тафтиш қилинишига йўл қўймаслиги керак.

«Химволокно» Калинин ишлаб чиқариш бирлашмаси назоратчиси **Л. П. Родионова**нинг ҳаяжонли нутқи неча бор қарсаклар билан бўлиниб турди. У съезднинг ҳар бир қатнашчисига ўзига ўзи: мен нега съездга келдим, деган саволни беришни таклиф қилди.

Ленинград телевидениеси кўрсатувларини томоша қилгач, деди ходима, мен коммунист Болдирев партия ҳокимлигини унинг ичидан бузиш учун келганлигини билиб олдим. Кимдир ҳукуматнинг устига ифлос ағдариш учун келди. Ўртоқ иқтисодчилар бир-бирларига эътирозларини айтиш учун келишганди (энди мен нима сабабдан бизда иқтисодчилар борлиги ва иқтисодиёт йўқлигини биламан).

Бугун ушбу минбар партия тақдири ҳал этилаётган жойга айланди, деб уқтирди нотиқ. Ҳар биримиз турли вақтда аъзо бўлган партиянинг тақдири ҳал қилинадиган жойга айланди. Социализм моҳиятининг ўзида ҳар бир инсон қалбига ҳамоҳанг бўлган устун йўналишлар бор. Келинг, ҳалол айтайлик, дея даъват этди делегат, ҳеч қандай партия агар у ҳалол кишиларнинг партиясига айланмаса, ҳеч қачон халқ ишончини қозона олмайди. Мен барча коммунистлар юзига қора бўёқ чаплаётганларнинг фикрига қўшилаолмайман.

Нотиқ партия раҳбарларининг ўрта бўғинига киноя қилиб, бундай раҳбарлар кейин нима бўларкин, деб кутиб туришибди, деган фикрни айтди, у ўз жанговар фазилатларини ўзини ўзи танқид руҳида баҳолади. Қайта қуришга қўшаётган ҳиссаси етарли эмаслигини айтди.

Делегатнинг назарида съезд партиянинг ҳудудий-ишлаб чиқариш принципини ҳимоя қилиши зарур. Оқимлар, келишмовчиликлардан чўчиш керак эмас. Фикрлар ранг-баранглиги партияни фақат бойитади. Асосий вазифа эса КПССни сақлаб қолиш, коммунистлар ҳам, партиясизлар ҳам унга шундай талаб-истак билдирганликларини айтди.

Йирик ишлаб чиқариш бирлашмасининг вакиласи улар номидан гапирар экан, кун сайин кенгайиб бораётган чайқовчиликка қарши курашда узил-кесил тадбирлар кўришга чақирди. Бу эса партияга обрў келтиради ва у халқ ишончини қозонади.

Шундан сўнг делегатлардан **А. С. Камай, А. Д. Лизичев, Ч. Т. Айтматов** — Чернобиль аварияси оқибатлари қандай тугатилаётганлигига сиёсий баҳо бериш, ҳарбий сиёсат ва миллатлараро масалаларнинг асосий йўналишларига доир резолюциялар тайёрлаш юзасидан съезд тузган комиссияларнинг раҳбарлари мазкур комиссиялар тузилганлиги ва уларнинг таркиби ҳақида маълумот бердилар. Съезд таклиф этилган номзодларга рози бўлди.

Куннинг охирида юзага келган анъанага мувофиқ делегатларга минбардан туриб ва микрофонлар олдига келиб, икки—уч минут сўзлашга имкон берилди. Ана шу қисқа мунозаралар давомида, жумладан партия ва мамлакатда юзага келган аҳвол учун аввалги партия раҳбарларининг жавобгарлиги даражаси тўғрисидаги масалани яна муҳокама қилиш таклиф этилди. Раислик қилувчи съезд секретариати бу масалани ўрганганлигини эслатди ва секретариат Марказий Тафтиш комиссиясининг янги таркибига уни муҳокама қилишни таклиф этади. Бу таклиф мунозарага сабаб бўлди, лекин натижада мажлис аҳли кўпчилик овоз билан шу таклифга рози бўлди.

«Микрофон мунозараси» мавзуси хилма-хил бўлди. Делегатларнинг фикрига қараганда, иқтисодчилар ва хўжалик ходимларини тайёрлаш системасини қайта кўриб чиқиш, бунинг учун ёшларни хорижга ўқишга юбориш; жумҳуриятлардаги ички ишлар хизмат органлари ўз кучлари билан тартиб ўрната олишлари учун уларни мустаҳкамлаш мақсадида маблағ қидириш имкониятини топиш керак бўлади. Нотиқлар армияни сиёсат тасарруфидан чиқаришга қарши гапирдилар ва халққа Семипалатинск полигони тўғрисидаги ҳақиқатни айтиш зарурлигини ёқлаб чиқдилар.

Делегат **Г. П. Подзорова** ўқитувчилар номидан сўзлаш учун икки ярим минут вақт сўради. Мактабларнинг ҳамда муаллимларнинг аянчли аҳволига ва жамиятнинг бу муаммоларига эътибор берилмаётганлиги тўғрисидаги ачинарли фактларни яна бир марта эслатиб, у съезд халқ маорифига доир жиддий резолюция ишлаб чиқишини талаб этди.

КПСС Марказий Комитетининг Бош котиби М. С. Горбачев Кремлда бошланғич партия ташкилотларининг котиблари — КПСС XXVIII съезди делегатлари билан учрашди. Партияни янгилаш, унинг жамиятдаги обрўсини мустаҳкамлаш йўллари ҳақида жонли, принципиал ва қизиқарли суҳбат бўлди.

Съезд 7 июль куни ўз ишини давом эттирди.

(ТАСС).

◆ Орол ва Оролбўйидаги экологик ночорлик муаммолари мутахассислар, фан, маданият арбоблари, мамлакатимиз ва бутун дунё жамоатчилигини ташвишлантирмоқда. Қуриб бораётган денгизнинг фожиасини ҳамма билади. Олимлар ва мутахассислар экологик фожиани бартараф этиш, мазкур минтақадаги экологик мувозанатни тиклаш усулларини қидиришмоқда.

КПСС Марказий Комитети билан СССР ҳукумати 1986 йил 19 сентябрда «Орол денгизи районидаги экология ва санитария муҳитини тубдан яхшилаш, унинг ҳавзасидаги сув ва ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ҳамда уларни муҳофаза этишни кучайтириш тадбирлари тўғрисида» қарор қабул қилган эдилар.

Мазкур қарорда кўрсатилган топшириқларга биноан, сувни тежаш ва коллектор сувларини денгизга оқизиш юзасидан бир қатор ишлар қилинмоқда. Ижтимоий масалаларни ва биринчи навбатда Орол бўйи аҳолисини ичимлик сув билан таъминлаш масаласини ҳал этиш режалари жадал суръатларда амалга оширилмоқда. Ушбу регионидаги экологик аҳволни тиклаш ва аҳолининг яшаш шароитларини яхшилашга доир иттифоқ-жумҳурият режалари ишлаб чиқилмоқда. Бироқ Орол бўйидаги вазият мураккаблигича қолмоқда.

СССР Министрлар Кенгаши регионни экологик жиҳатдан соғломлаштириш масалаларини ҳал этишни жадаллаштириш мақсадида ҳамда СССР Олий Советининг 1989 йил 27 ноябрдаги «Мамлакатни экологик соғломлаштиришга доир кечиктириб бўлмайдиган тадбирлар тўғрисида» қабул қилган қарорини бажариш мақсадида Орол бўйидаги экологик мувозанатни тиклашга оид тадбирлар ишлаб чиқиш ва уларни амалга оширишни назорат этиш учун ҳукумат комиссиясини тузди.

Ҳукумат комиссиясига СССР Давлат табиатни муҳофаза қилиш комитети, СССР Давлат гидрометеорология комитети, СССР Соғлиқни сақлаш министрлиги ва СССР Фанлар академияси билан биргаликда совет ҳамда хорижий мутахассисларни жалб этиб, конкурс асосида ишлаб чиқилган Орол денгизини тиклаш концепциясини СССР Министрлар Кенгашига тақдим этиш топширилди.

КОНКУРС ЭЪЛОН ҚИЛИНДИ

Ҳукумат комиссияси Орол денгизини сақлаш ва тиклаш ҳамда Орол бўйидаги экология, санитария-гигиена, тиббиёт, биология ва ижтимоий-иқтисодий вазиятни нормаллаштириш концепциясини ишлаб чиқиш учун конкурс эълон қилди. Давлат табиатни муҳофаза қилиш комитетига СССР Фанлар академияси ва бошқа ташкилотларни жалб этган ҳолда конкурс ўтказиш топширилди.

Конкурсдан мақсад — Орол денгизини сақлаш ва тиклаш концепциясини ишлаб чиқишдан, у денгиз сатҳини кўтаришга доир экологик, технологик ва бошқа ечимларни, шунингдек Орол бўйидаги экологик, санитария-гигиена, тиббиёт, биология ва ижтимоий-иқтисодий вазиятни яхшилашга ёрдам берадиган ечимлардан иборат бўлиши керак.

Орол денгизини сақлаш ва тиклаш концепциясида Орол денгизини сақлаш ва тиклаш борасида таклиф этилаётган усул, таклиф этилган ечимларнинг натура ёки пул ҳолидаги техникавий-иқтисодий асослари, таклиф этилаётган усулдан амалда фойдаланишга доир тавсиялар, шунингдек фойдаланиладиган атамалар луғати ҳамда адабиётлар рўйхати қисқа баён этилиши керак.

Концепциялар амалда рўёбга чиқарилиши ва Ўрта Осиё минтақаси ҳамда Қозоғистоннинг ижтимоий, экологик ва иқтисодий жараёнлари билан ўзаро алоқаларни ҳисобга олган бўлиши керак.

Конкурсда қайси идорага тегишли эканлигидан қатъи назар, бирлашмалар, корхоналар, илмий тадқиқот, конструкторлик, лойиҳалаш, технология ва лойиҳа-қидирув ташкилотларининг, олий ва ўрта махсус ўқув юртларининг жамоалари, кооперативлар ёки бошқа ижодий жамоалар, ташкилотлар ва айрим мутахассислар, шунингдек хорижий ташкилотлар ва мутахассислар қатнашишлари мумкин.

Конкурсга концепция материаллари икки нусхада, совет қатнашчилари учун рус тилида, хорижий қатнашчилар учун инглиз тилида зарур иловалар (хариталар, чизмалар, эскизлар, схемалар, жадваллар, расмлар, ҳисоб-китоблар ва бошқа шу кабилар) ҳамда далиллар қўшилиб, қисқача тушунтириш матни билан (у икки интервалда АО форматидаги қоғознинг бир томонига машинкада ёзилиб, 30 варақдан ошмаслиги керак) тақдим этилади.

Тақдим этиладиган материалларнинг умумий ҳажми 50 варақдан кўп бўлмаслиги керак.

Конкурс материаллари рус алифбесидаги ҳарфларда («Ч» «О»дан ташқари) ифодаланган шифр остида ҳамда тире орқали ихтиёрий равишда танлаб олинган бешта рақам зикр этилган ҳолда тақдим қилинади (рақамларнинг табиий қаторини қўлланмаслик керак). Шифр концепция ҳар бир саҳифасининг юқоридаги ўнг бурчагига ва почта конвертига қўйилади.

Почта конвертининг ичига конкурс қатнашчисининг исми-шарифи, отасининг исми, турар жойи ва телефони ёзилган ахборот варақасидан иборат шифрли кичик конверт қўйилади. Конкурсда жамоа бўлиб қатнашаётганларнинг жамоа раҳбари, унинг қатнашчилари, ҳар бир кишининг бу ишга қўшган ҳиссаси (улар мукофотланган тақдирда ҳар бирининг улушини ҳисоблаш учун) кўрсатилади.

Программада ҳамда мазкур конкурс шартларида белгиланган ҳажмдаги конкурс материалларини унинг муаллифлари қуйидаги манзилга тақдим этадилар: 103009, Москва, Нежданова кўчаси, 11. СССР Давлат табиатни муҳофаза қилиш комитети, конверт устига «Орол» конкурси» деб ёзилсин. Справкалар 229-63-50 телефони орқали берилади.

Агар лойиҳалар конкурсга жўнатиш учун почтага топширилган (унинг топширилган вақти почта тамғаси орқали аниқланади) ёки 1990 йилнинг 1 сентябридан кечикмай шахсан тақдим этилган бўлса, улар белгиланган муддатда топширилган ҳисобланади.

Ишлар қабул қилиб олингандан сўнг бир ой мобайнида ўтказиладиган конкурснинг биринчи даврасида иккинчи даврага киритилган ишлар аниқланади. Конкурснинг иккинчи даврасида ғолиблар аниқланади.

Мазкур конкурс ғолибларига учун: жамоалар ва ташкилотлар учун битта биринчи —40 минг сўм, битта иккинчи — 25 минг сўм, битта учинчи — 15 минг сўм ва иккита — ҳар бири 5 минг сўмдан рағбатлантирувчи мукофот; якка тартибда қатнашувчилар учун битта биринчи — 10 минг сўм, битта иккинчи—5 минг сўм, битта учинчи — 3 минг сўм ва ҳар бири минг сўмдан иборат иккита рағбатлантирувчи мукофот белгиланган.

Совринли ўринларни олган конкурс ғолиблари ва қатнашчиларига конкурс якунлари чиқарилгандан кейин бир ой давомида ҳукумат комиссияси мукофот пулларини тўлайди.

СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси ўртоқ В. М. Котляков раислигидаги конкурс ҳакамлари конкурс лойиҳаларини кўриб чиқади ва унинг ғолибларини аниқлайди.

Ҳакамлар таркибига СССР Фанлар академияси, Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон Фанлар академияларининг, мамлакат илмий-тадқиқот институтлари, олий ўқув юртларининг таниқли олимлари, СССР Давлат фан ва техника комитети, СССР Давлат план комитети, СССР ва иттифоқдош жумҳуриятлар давлат табиатни муҳофаза қилиш комитетлари, СССР Давлат гидрометеорология комитети, СССР Соғлиқни сақлаш министрлиги, СССР Геология министрлиги, СССР Давлат қурилиш комитети, «Водстрой» Давлат концерни ҳамда Ленин номли Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалик фанлар академиясининг мутахассислари кирган. Ҳакамлар таркибида жами 46 олим ва мутахассис, Москва ҳамда Ўрта Осиё жумҳуриятлари ва Қозоғистон вакиллари бор.

Ҳакамларга конкурс лойиҳаларини кўриб чиқишда уларни амалда рўёбга чиқариш имкониятларига, тақдим этилаётган ечимларнинг экологик ва ижтимоий-иқтисодий самарадорлигига асосланиш, мукофотланган ҳар бир лойиҳага ёзма хулоса бериш, концепция лойиҳасини ишлаб чиқиш ва уни СССР Давлат табиатни муҳофаза қилиш комитетига тақдим этиш учун ишчи группасини тузиш топширилди.

Шифрланган конвертлар конкурс ғолиблари номини аниқлаш учун умуман конкурс натижалари тўғрисида қарор чиқарилгандан кейингина ҳакамлар томонидан очилади.

Конкурсга тақдим этилган барча лойиҳалар СССР Давлат табиатни муҳофаза қилиш комитетининг мулки бўлиб қолади.

Конкурс материалларининг тақризлари берилмайди, лойиҳалар муаллифларга қайтарилмайди.

ЎЗБЕКИСТОН МАТЛУБОТ УЮШМАСИНИНГ СЪЕЗДИ

Жумҳуриятимизнинг барча вилоятларидан келган делегатлар Тошкентда Ўзбекистон матлубот уюшмасининг биринчи съездига тўпландилар. Улар ишлаб чиқариш кооперативлари ва Ўзбекистон матлубот кооперациясининг ижарачилари номидан бу ерга келдилар. Асосий эътибор ташкилий масалаларга қаратилди: Ўзбекистон матлубот уюшмасининг устави, бу йил ва келгуси йилда унинг фаолиятини яхшилаш дастури, жумҳурият кооператорлари ва ижарачиларини уюшмага аъзо бўлишга даъват этувчи мурожаатнома қабул қилинди. Мурожаатномадан мақсад қишлоқ аҳолисига савдо ва маиший хизмат кўрсатишга оид ишларни янада аниқ мақсадни кўзлаб олиб боришдан иборат.

(ЎзТАГ).

СПОРТ

ЯХШИ НИЯТ ЎЙИНЛАРИ

АҚШнинг Сиэтл шаҳрида бошланадиган «Яхши ният ўйинлари»нинг тантанали очилишига саноқли кунлар қолди. Мамлакатимизнинг турли шаҳарларида ана шу йирик спорт анжуманига қизғин ҳозирлик кўрилмоқда. Чунончи, Москвада сузиш бўйича ўтказилаётган мамлакат чемпионати йирик халқаро мусобақага тайёргарликнинг муҳим босқичларидан бирига айланмоқда. «Яхши ният ўйинлари»да 4х100 метрга эстафетали ва 200 метрга чалқанча сузиш бўйича мусобақаларда қатнашишга ҳозирлик кўрилмоқда. Дмитрий Паньков баттерфляй усулида 200 метрга сузиб, маррада учинчи бўлди. Тошкентлик Евгений Бендер 400 метрга эркин усулда сузиб, 4 минут 17,8 секундлик натижа билан ғалаба қозонди.

УЧИНЧИ УРИНИШ

Бугун Италия пойтахтида қарийб бир ой давом этган футбол бўйича жаҳон чемпионати якунланади. Ҳал қилувчи учрашувда Аргентина ва ГФР командалари ўзаро баҳслашадилар. Қизиғи шундаки, бундан тўрт йил аввал ҳам ана шу командалар финалга чиқишган. Аргентина ва ГФР футболчилари бугунгача икки мартадан жаҳон чемпиони бўлишган. Жаҳон кубоги учун учинчи уриниш қайси командага омад келтиришини тахмин қилиш қийин. Аргентиналиклар ҳисобида иккита олтин, битта кумуш медаль бўлса, ГФР командаси 2 та олтин, 3 та кумуш, 2 та бронза медали тўплашган. Учинчи марта ғолиблик супасига кўтарилиш ва чемпион бўлиш учун курашнинг қизғин, муросасиз баҳсга айланиши кутилмоқда.

Муҳаррир ўринбосари Н. ЕҚУБОВ.

Р.—04671. № 155. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмахонаси. Тошкент шаҳри. ИНДЕКС 64583. 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12